SLOVENSKÁ REČ

časopis pre výskum slovenského jazyka orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied

HLAVNÝ REDAKTOR
František Kočiš

VÝKONNÁ REDAKTORKA
Anna Oravcová

REDAKČNÁ RADA
Ján Bosák, Ferdinand Buffa, Ladislav Dvonč, Ján Findra, Juraj Furdík, Eugen Jóna, Ján Kačala, František Kočiš, Jozef Mistrík, Jozef Mlacek, Anna Oravcová, Štefan Peciar, Jozef Ružička

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Nálepkova 26

OBSAH

F. Kočiš, Polstoročie časopisu *Slovenská reč* . 3
J. Kačala, Východiská a ciele prípravy novej pravopisnej príručky slovenčiny 11
M. Patáková, Opakovanie výrazu v dialógu umeleckej prózy 18
D. Slančová, O kompozičných prostriedkoch súčasnej slovenskej eseje a jej štýlu (I) . . 28
J. Glovňa, Elipsa podmetu a prísudku v prísloviach ako priraďovacích súvetiach s odporovacím spôsobom priradenia 37

DISKUSIE

F. Buffa, O derivačno-lexikálnej diferenciácii v slovenských nárečiach 44
L. Dvonč, Významy slov *takrečeno* a *takpovediac* 49

SPRÁVY A POSUDKY

XI. zasadanie Medzinárodnej komisie pre slovanské spisovné jazyky v Berlíne. J. Bosák . . 54
Nový úvod do štúdia jazykovedy. S. Ondrejovič 56

ROZLIČNOSTI

Ešte o slovesách *dobyť (sa) — dobývať (sa)* a *dobiť (sa) — dobíjať (sa)*. F. Kočiš 59
Holandsko a *Nizozemsko*. L. Dvonč 62

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK
50 - 1985

časopis pre výskum slovenského jazyka

ORGÁN JAZYKOVEDNÉHO ÚSTAVU
ĽUDOVÍTA ŠTÚRA
SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

VEDA, VYDAVATEĽSTVO SLOVENSKEJ AKADÉMIE VIED

SLOVENSKÁ REČ

ROČNÍK 50 – 1985
ČÍSLO 1

František Kočiš

POLSTOROČIE ČASOPISU SLOVENSKÁ REČ

Týmto číslom vstupuje časopis *Slovenská reč* do svojho 50. ročníka. Pre slovenskú jazykovedu sa tak rok 1985 stáva jubilejným rokom a nevšedne vzácnym výročím. Časopis, ktorý začal vychádzať v roku 1932 v Košiciach z iniciatívy Miestneho odboru Matice slovenskej ako mesačník pre záujmy slovenského jazyka, prešiel polstoročnú cestu. Po päťdesiaty raz sa vo svojich šiestich číslach prihovorí čitateľom doma i za hranicami našej vlasti. Jednoduchá matematika tu vraví, že od roku 1932 prešlo už viac než päťdesiat rokov. Život však často takúto logiku počítania rokov nerešpektuje — tak to bolo aj pri vychádzaní nášho časopisu. V polovici štyridsiatych rokov dohorieval nad Európou požiar druhej svetovej vojny, v krutom zápase národov a ideológií sa rozhodovalo aj o existencii našich národov i o našej ideovej budúcnosti. Nebol to priaznivý čas na pokojnú časopiseckú prácu. Slovenská reč vyšla po oslobodení až v marci 1946. Ak k tejto takmer dvojročnej prestávke prirátame rok 1939, keď Slovenská reč celý rok nevychádzala pre internú redakčnú krízu, vychodí nám z toho takmer trojročná pauza, ktorá spôsobila, že ďalšie ročníky sa oneskorovali (podrobnú genealógiu ročníkov podal Š. P e c i a r v článku *Jubileum Slovenskej reči* pri 40. výročí vychádzania tohto časopisu — porov. Slovenská reč, *40,* 1975, s. 3—9).

Doterajších 49 ročníkov časopisu predstavuje úctyhodné množstvo štúdií, diskusných príspevkov, recenzií, správ, menších článkov. Toto veľké množstvo príspevkov a ich rozmanitý obsah sa môžu na prvý pohľad zdať ako pestrá mozaika, v skutočnosti je to však organicky vznikajúci, plynulý, cieľavedome vedený a vedecky sa prehlbujúci prúd uverejňovaných výsledkov základného výskumu slovenského jazyka v celom rozsahu. Prvé

ročníky Slovenskej reči mali všetky znaky hľadania hlavne vo vedeckej argumentácii, v zdôvodňovaní príslušného vedeckého hodnotenia jazykových prostriedkov, najmä slovnej zásoby, no predovšetkým znaky hľadania základných výskumných tém. V celkovej orientácii časopisu sa odrážala aj atmosféra vtedajších politických pomerov a bojov, a to hlavne v hodnotení správnosti a nesprávnosti jazykových prvkov. Ako píše Š. Peciar v spomínanom úvodnom článku, v tomto hodnotení prevládala puristická tendencia, ktorá sa zdôvodňovala úpadkom spisovnej slovenčiny a počešťovaním slovenčiny. Kritická analýza tejto puristickej tendencie v prvých ročníkoch Slovenskej reči sa vykonala v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV pred niekoľkými rokmi (porov. článok J. K a č a l u *Záverečná správa o činnosti pracovnej skupiny Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV na posúdenie starších kodifikačných poučiek* v Slovenskej reči, *43,* 1978, s. 295—302).

V prvej polovici štyridsiatych rokov sa v časopise objavovali aj štúdie majúce charakter základného výskumu, ďalej štúdie s orientáciou na vyučovanie slovenčiny v škole, pokusy o štylistické rozbory, nárečové, onomastické a etymologické štúdie. V drobných článkoch a poznámkach sa pokračovalo ešte v puristických hodnoteniach slovnej zásoby, ale boli tu aj zjavné pokusy o prekonanie tejto puristickej tendencie.

Po oslobodení, keď v roku 1946 začali vychádzať čísla 12. ročníka, redakcia si určila pomerne konkrétny pracovný program, ktorý sa jej i napriek neustálenej vedeckej i metodologickej situácii v jazykovede darilo plniť. Už mnohé štúdie mali charakter základného výskumu (porov. napr. štúdiu A. J á n o š í k a *Gramatický a prirodzený rod augmentatív na -isko,* Slovenská reč, *13,* 1947, č. 1—2, s. 17—26; štúdiu Š. P e c i a r a *O tvaroch niektorých základných číslovíek v spisovnej slovenčine* — tamže, s. 26—33; štúdiu J. H o r e c k é h o *K otázke gramatických časov v spisovnej slovenčine,* Slovenská reč, *13,* 1947/48, č. 9—10, s. 261—268), rozbiehala sa aj recenzná práca v časopise a veľa miesta sa opäť venovalo drobným poznámkam v rubrike Rozličnosti. Zodpovedným zástupcom časopisu bol vtedy E. Jóna (1946—1950, hlavným redaktorom ešte v r. 1955—1970).

Od roku 1950 päť rokov redigoval Slovenskú reč redakčný zbor pracovníkov Jazykovedného ústavu SAV (spočiatku v spolupráci so Štátnym pedagogickým ústavom) pod vedením hlavného a zodpovedného redaktora Š. Peciara (Š. Peciar bol hlavným redaktorom časopisu ešte v r. 1971—1982). Možno povedať, že od 16. ročníka (1950—1951) sa časopis Slovenská reč začal profilovať na výskumných postupoch a cieľoch, ktoré vo svojich základných črtách ostávajú nosnými postupmi a cieľmi aj dnes. Takisto základná štruktúra časopisu ostala od tých čias v podstate nezmenená: zá-

kladný obsah tvoria štúdie predstavujúce výsledky základného výskumu spisovnej slovenčiny a slovenského jazyka vôbec, druhú časť časopisu tvoria diskusné štúdie a články (rubrika mala sprvu názov *Podnety a diskusie*, neskôr iba názov *Diskusie*), tretia časť časopisu sa zapĺňa správami a recenziami (rubrika sa nazývala *Posudky, referáty, správy*, neskôr *Správy a posudky*), posledná časť časopisu sa označovala ako *Drobnosti*, neskôr *Rozličnosti*, v nej sa uverejňovali menšie články týkajúce sa kodifikácie prostriedkov slovnej zásoby, tvaroslovia i syntaxe. Od 25. ročníka (1960) do 31. ročníka (1966) mala Slovenská reč aj rubriku *Odpovede na listy*. Podrobnejší opis týchto rubrík prinesie plánovaný súhrnný register päťdesiatich ročníkov Slovenskej reči. Až v ňom sa naplno ukáže obsahová bohatosť časopisu, úctyhodný rad autorov a prispievateľov, úzka spätosť časopisu so základným výskumom slovenčiny, s dejinami slovenskej jazykovedy od tridsiatych rokov podnes, sprítomní sa v ňom celá plejáda slovenských jazykovedcov i priateľov slovenského slova z radov technických a prírodovedných odborníkov. Slovenská reč ako základný slovakistický časopis mal a má svoje špecifiká, podmienené celkovou politickou, kultúrnou a spoločenskou situáciou nášho národného spoločenstva, hlavnými úlohami celej slovenskej jazykovedy a v mnohých reláciách aj československej jazykovedy, výskumným zameraním jednotlivých jazykovedných pracovísk na Slovensku a v nemalej miere aj osobnými plánmi našich vedúcich jazykovedcov, ktorí určovali a určujú časopisu základné smerovanie. Časopis sa vždy vyslovoval k aktuálnym výskumným otázkam, prinášal správy o dôležitých udalostiach v slovenskej i zahraničnej jazykovede (o vedeckých konferenciách, zasadnutiach, zjazdoch a pod.), recenzie o súčasnej domácej i zahraničnej lingvistickej produkcii, pomerne dôsledne uverejňoval a uverejňuje súpisy prác jazykovedcov a hodnotenie ich vedeckovýskumnej práce pri životných jubileách, výročné správy o činnosti Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, výročné správy o činnosti Slovenskej jazykovednej spoločnosti, ako aj správy o letnej škole slovenského jazyka (Studia Academica Slovaca), i keď nie úplne pravidelne.

Slovenskej reči sa v uverejňovaní štúdií zavše vyčitovala a vyčituje istá živelnosť, nedostatočná proporčnosť z hľadiska jednotlivých jazykových rovín. Túto výčitku možno čiastočne prijať, ale na druhej strane treba vziať do úvahy aj to, že redakcia vždy mohla a môže uverejňovať iba z toho, čo jej prišlo a prichádza na redakčný stôl. Táto výčitka možno platí z hľadiska jedného ročníka, ale keď si čo i letmo prezrieme obsahy jednotlivých ročníkov za posledné desaťročie, zistíme, že táto proporčnosť tu je a že navyše sa v týchto obsahoch zreteľne vyníma aktuálnosť viacerých tém či už medzi štúdiami alebo aj v rubrike Diskusie. V poslednom desaťročí sa Slovenská reč môže právom hrdiť viacerými štúdiami Š. On-

druša z oblasti etymologického výskumu slovenského jazyka, na jej stránkach sa objavili foneticko-fonologické štúdie E. Paulinyho, Á. Kráľa, J. Sabola, L. Dvonča, pravopisné úvahy L. Dvonča, Š. Peciara, J. Horeckého, J. Kačalu, F. Kočiša, lexikologicko-lexikografické štúdie o slovnej zásobe spisovnej slovenčiny od L. Dvonča, M. Ivanovej-Šalingovej, Š. Peciara, M. Marsinovej, J. Jacka, M. Pisárčikovej, E. Smieškovej, F. Kočiša, štúdie o dynamike morfológie slovenčiny, o tvorení zemepisných názvov od L. Dvonča, J. Jacka, syntaktické štúdie J. Oravca, J. Ružičku, J. Kačalu, F. Kočiša, G. Mošku, štúdie o slovenskej frazeológii od J. Mlacka, E. Smieškovej, štylistické štúdie J. Mistríka, J. Findru, O. Sabolovej, M. Patákovej, G. Horáka, V. Uhlára, J. Kopinu, F. Ruščáka, K. Buzássyovej, štúdie z nárečovej problematiky od F. Buffu, A. Habovštiaka, I. Ripku, J. R. Nižnanského, A. Ferenčíkovej, štúdie z dejín slovenského jazyka od V. Blanára, J. Doruľu, M. Majtánovej, V. Uhlára, štúdie z dejín slovenskej jazykovedy od E. Jónu, M. Hayekovej, E. Tvrdoňa, onomastické štúdie M. Majtána, V. Blanára, L. Dvonča, J. Jacka, V. Uhlára, štúdie z oblasti transkripcie od K. Palkoviča, L. Dvonča, Š. Peciara. Treba ešte spomenúť aj štúdie a články z problematiky lexikálnej a syntaktickej sémantiky (autori J. Horecký, J. Dolník, V. Blanár, J. Kačala, F. Kočiš, S. Ondrejovič) a príspevky z konfrontačného štúdia slovenčiny a češtiny od Š. Peciara, M. Ivanovej-Šalingovej, K. Buzássyovej a i.

Aj tento krátky a neúplný výpočet štúdií a autorov zreteľne ukazuje, že z odstupu jedného desaťročia má jazykovedná produkcia Slovenskej reči svoju tematickú proporčnosť predovšetkým v štúdiách a diskusných príspevkoch. Za týmto neúplným výpočtom stojí celý rad autorov, ktorých mená pre nedostatok miesta nemôžeme uvádzať, ale bez ktorých by bol celkový obraz o časopiseckej produkcii v Slovenskej reči neúplný. Nezastavujeme sa ani pri recenznej časti časopisu, lebo je naozaj pestrá a mnohotvárna, ale nazdávame sa, že osobitne sa treba pristaviť pri rubrike Rozličnosti, v ktorej sa riešili a riešia naoko drobné, ale pre jazykovú prax závažné otázky normy a kodifikácie najmä v oblasti slovnej zásoby, tvorenia slov, tvorenia a skloňovania zemepisných názvov. Tu nemožno obísť fakt, že v posledných rokoch najčastejšími prispievateľmi do tejto rubriky boli a sú L. Dvonč a J. Jacko. K nim možno priradiť ešte M. Ivanovú-Šalingovú, E. Smieškovú a V. Uhlára, resp. ďalších autorov, ale tí sa počtom príspevkov v tejto rubrike spomínaným dvom autorom nevyrovnajú.

Slovenská reč ako základný slovakistický časopis si plnil a plní svoje povinnosti aj v ideologickej oblasti. Svojim čitateľom sa prihováral a prihovára fundovanými angažovanými úvodníkmi pri významných politických, štátnych a spoločenských výročiach. V týchto úvodníkoch sa vždy náležite zdôrazňovala úzka spätosť rozvoja slovenského jazyka a jeho zá-

kladného výskumu s rozvojom našej socialistickej spoločnosti, ako aj plné pochopenie našich najvyšších straníckych a štátnych orgánov pre prácu a úsilie slovenských jazykovedcov pri rozvíjaní kultúry nášho spisovného jazyka. Väčšina týchto úvodníkov vychádzala z pera hlavných redaktorov, v posledných rokoch najmä z pera Š. Peciara.

Možno ešte spomenúť, že Slovenská reč uverejnila aj niekoľko štúdií jazykovedcov zo zahraničia (zo ZSSR, Bulharska, Rumunska, USA).

Keď sa v septembri 1984 pripravovalo 1. číslo tohto jubilejného päťdesiateho ročníka, redakčná rada sa zišla na slávnostnom zasadnutí, na ktoré pozvala všetkých žijúcich členov bývalých redakčných rád Slovenskej reči. Prítomní boli, pravdaže, aj obidvaja bývalí hlavní redaktori ako členovia terajšej redakčnej rady (E. Jóna, Š. Peciar), ako aj bývalí výkonní redaktori (M. Marsinová, L. Dvonč, F. Kočiš). Nazdávame sa, že pri vstupe do jubilejného ročníka bude vari vhodné uviesť aj mená tých jazykovedcov, ktorí pracovali v redakčných radách Slovenskej reči po roku 1945, resp. po roku 1950, keď sa konštituovala redakčná rada približne v takom zložení a počte, v akom funguje aj dnes. Boli to títo členovia (uvádzame ich v abecednom poriadku, v zátvorke pripájame roky ich členstva): V. Blanár (1955—1966), J. Holý (1964—1970), G. Horák (1951—1953, 1957—1970, výkonný redaktor v roku 1959), J. Horecký (1950—1952, 1954, 1958—1966), M. Ivanová-Šalingová (1964—1981), R. Krajčovič (1967—1970), M. Marsinová (1955—1958 a zároveň aj výkonná redaktorka, okrem toho v rokoch 1971—1972 zastupovala v tejto funkcii L. Dvonča), F. Miko (1961—1966), Š. Ondruš (1962—1963), J. Oravec (1954). Členmi redakčnej rady boli aj E. Pauliny (1950—1951, 1955—1966), P. Ondrus (1964—1980) a J. Stanislav (1955—1961), ktorí už nie sú medzi nami. Dnešná redakčná rada má 13 členov.

Na slávnostnom zasadnutí redakčnej rady sa s radostným vedomím konštatovalo, že 50. výročie Slovenskej reči pripadá na rok, v ktorom celá naša spoločnosť oslávi 40. výročie skončenia druhej svetovej vojny, výročie víťazstva nad fašizmom a oslobodenia našej vlasti, ako aj výročie zrodu nového života v obnovenej Československej republike. Toto výročie bude vzácnou príležitosťou znova si uvedomiť hlbokú spätosť rozvoja slovenského jazyka a slovenskej jazykovedy s budovaním a rozvojom socialistickej spoločnosti v týchto štyroch decéniách, naplnených plodnou prácou našich robotníkov, roľníkov a našej pracujúcej inteligencie. Aj zbežný pohľad na obsah 49 ročníkov časopisu Slovenská reč musí vzbudzovať dobrý pocit z výsledkov usilovnej a obetavej práce viacerých generácií jazykovedcov pri zveľaďovaní národného jazyka vo výskumnej i aplikačnej sfére, ale musí aj stavať pred oči nevyhnutnosť zamýšľania sa nad ďalšími úlohami časopisu, nad jeho blízkymi i perspektívnymi cieľmi

v rámci základného výskumu slovenského jazyka, ako aj vo vzťahu k ostatnej časopiseckej jazykovednej produkcii. Dnes, keď Slovenská reč svojím 1. číslom začína jubilejný 50. ročník, dozrel čas aj na dôkladné hodnotenie jej doterajšieho postavenia a funkcie pri zverejňovaní výsledkov základného slovakistického výskumu predovšetkým v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV, ale aj na ostatných slovenských jazykovedných pracoviskách. Preto v tomto jubilejnom roku chceme dať v našom časopise dostatok priestoru hodnotiacim článkom najmä z pera našich starších jazykovedcov, ktorí svojimi skúsenosťami a svojím rozhľadom môžu prispieť k vypracovaniu ďalšej perspektívy a k vytýčeniu ďalších cieľov tohto časopisu. V rámci uvažovania o perspektívach nášho základného slovakistického časopisu pomýšľame v priebehu tohto roku aj na teoretický seminár, na ktorom by sa mohlo hovoriť o celej časopiseckej jazykovednej produkcii na Slovensku.

Polstoročie Slovenskej reči je aj vzácnou príležitosťou poďakovať sa predovšetkým dlhému radu autorov, ktorí v priebehu vychádzania časopisu si našli a nachádzajú čas na napísanie štúdií, diskusií, správ, recenzií aj menších článkov. Osobitne sa treba s vďačnou spomienkou zmieniť o iniciátoroch založenia tohto časopisu, vysloviť vďaku hlavným a zodpovedným redaktorom, ako aj výkonným redaktorom, ktorí boli priam bytostne zviazaní so životom tohto časopisu. Poďakovať sa treba aj všetkým členom redakčných rád za starostlivú prípravu jednotlivých čísel i celých ročníkov, ako aj za interné recenzovanie príspevkov. Časopis Slovenská reč dosiahol svoj 50. ročník aj nemalou zásluhou pracovníkov časopiseckého oddelenia Vedy, vydavateľstva SAV, no najmä vedúcich pracovníkov tohto vydavateľstva, ktorí s porozumením riešili zavše aj mimoriadne pálčivé problémy okolo vydávania jazykovedných časopisov. S vydavateľským spracúvaním časopisu úzko súvisí jeho finálna výroba — hotové vytlačené číslo. Túto prácu už dlhé roky s príkladnou starostlivosťou, ochotou a priam s vlasteneckou angažovanosťou vykonávajú pracovníci Tlačiarní SNP, n. p., v Martine. Ich prácu si ako redakční pracovníci vysoko vážime.

Napokon sa treba poďakovať Predsedníctvu Slovenskej akadémie vied a ďalším orgánom SAV, že sa pričinili o to, aby Slovenská reč zaujímala medzi akademickými časopismi čestné miesto ako základný slovakistický časopis a aby sa mohla rozviť na časopis, ktorý má dobré meno medzi čitateľmi doma i v zahraničí.

Pri vstupe do 50. ročníka redakcia Slovenskej reči pozdravuje aj celú čitateľskú obec doma i za hranicami našej vlasti a ďakuje jej za všetku hmotnú aj ideovú pomoc a podporu. O jej priazeň sa bude uchádzať i v ďalších ročníkoch tým, že sa bude usilovať uverejňovať hodnotné štúdie a články z oblasti základného výskumu slovenského jazyka.

Redakcii Slovenskej reči!

Pri vstupe do päťdesiateho ročníka Vašej (ale rovnako i našej) Slovenskej reči by sme chceli zdôrazniť, že v polstoročných dejinách tohto časopisu sa črtajú veľmi výrazne dve hlavné línie: všestranný výskum slovenčiny a teoretická i praktická výchova slovenských jazykovedcov.

Niet azda oblasti, do ktorej by Slovenská reč pri výskume slovenčiny nenačrela štúdiou, často i viacerými štúdiami, diskusným príspevkom alebo aspoň glosou. Dobre sa v nich odráža rozvoj spisovnej slovenčiny, ale aj rozvoj slovenskej jazykovedy. A zase treba povedať, že niet autora — slovakistu, ktorý by v Slovenskej reči neuverejnil výsledky svojich výskumov.

Pri začiatku nového polstoročia Vám chceme zaželať, aby sa na stránkach Slovenskej reči naďalej úspešne rozvíjala naša slovakistika.

Redakčná rada
Jazykovedného časopisu

Slovenská reč, orgán Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV, je už 50 rokov časopiseckým svedectvom (správnych i menej správnych) názorov niekoľkých generácií slovenských jazykovedcov na náš národný jazyk, jeho stav a vývin, je svedectvom ich pracovných výsledkov pri výskume slovenčiny.

Pri príležitosti významného jubilea želáme Slovenskej reči do ďalších rokov jej činnosti vzdelaných a starostlivých redaktorov, veľa dobrých autorov, ktorí budú z marxistických pozícií skúmať náš jazyk a prispievať tak k jeho dokonalejšiemu poznaniu. Len takýto časopis môže slúžiť našej socialistickej spoločnosti, len takéto príspevky môžu byť základom aj pri porovnávaní slovenčiny vo všetkých rovinách jej stavby s ostatnými, najmä slovanskými jazykmi.

Redakcia časopisu
Slavica Slovaca

V septembri r. 1932 začala vychádzať Slovenská reč ako mesačník pre záujmy slovenského jazyka. Správca Matice slovenskej Jozef Škultéty v článku Miesto úvodu jej cestu po Slovensku otvoril zápalistým osvedčením „Či by sme my mohli nepripojiť sa k tomuto podniku?“ ... a sprevádzal požehnávajúcim pozdravom „Ja z tej duše pozdravujem Slovenskú reč, ktorej prvé číslo tu vychodí“; potom v poslednom čísle prvého ročníka takto ďakuje iniciátorom: „Košickému krúžku, ktorý energične založil Slo-

venskú reč hodno vzdať vďaku" a v nasledujúcom školskom roku Slovenskú reč, zväčšenú a zlepšenú, vydávala už Matica. — Po druhej svetovej vojne prešla Slovenská reč do Slovenskej akadémie vied a teraz ako časopis pre výskum slovenského jazyka — orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, povzbudivo poučená pohľadom na prekonanú cestu, začína svoj päťdesiaty ročník.

Paralelne s jej tridsiatym druhým ročníkom začal vychádzať časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu Kultúra slova — mladšia sestra Slovenskej reči. Medzi týmito dvoma našimi časopismi je dobre uvážená deľba práce a navyše aj vzťah spojených nádob, lebo, čo sa v Slovenskej reči vyskúma, to sa cez Kultúru slova precedené prelieva do jazykovej praxe všetkých oblastí nášho života.

Pozdravujeme jubilujúcu Slovenskú reč, jej redakčné kolektívy, prispievateľov a čitateľov. Nech pod jej výskumným dohľadom ďalej rastie náš národný jazyk a nech je vždy tlmočníkom úsilia nášho národa o zachovanie mieru a vzájomného porozumenia vo svete.

Redakcia
Kultúry slova

V tomto roku Slovenská reč, časopis pre výskum slovenského jazyka, napĺňa 50. rok pôsobenia na kultivovanie reči príslušníkov slovenského národa doma i v zahraničí. Obohacovať a skvalitňovať rečovú kultúru ľudu je služba vznešená a nezastupiteľná. Slovenská reč ju plní zodpovedne a na vysokej úrovni, a preto je nenahraditeľným pomocníkom a prameňom pre každú generáciu, pre každú inštitúciu a vôbec pre každého, komu leží na srdci kultúra reči a kultúra vzájomného komunikovania v slovenskej reči. Časopis Slovenská reč pôsobí kontinuálne, lebo odkrýva autentické korene rečovej kultúry. Najmä naša škola ju využíva, a mala by to robiť ešte dôslednejšie, na sústavné skvalitňovanie všestrannej jazykovej výchovy. Je významným stimulátorom pestovania úcty k slovenskej reči. Najmä v rokoch budovania socialistickej spoločnosti v našej vlasti plní časopis významnú výchovnú a vzdelávaciu funkciu. Rozvoj mnohostrannej jazykovej kultúry ľudu zohráva neoceniteľnú úlohu v politickom, ekonomickom a kultúrnom živote krajiny.

Prajem redakčnému kolektívu Slovenskej reči ďalšie úspešné roky pri plnení zodpovedných úloh rozvoja úcty k rodnej reči.

Juraj Koutun
riaditeľ VÚP

Ján Kačala

VÝCHODISKÁ A CIELE PRÍPRAVY NOVEJ PRAVOPISNEJ PRÍRUČKY SLOVENČINY

1. V roku 1953 sa uskutočnila úprava slovenského pravopisu, r. 1983 sme si pripomenuli jej 30. výročie. Pri tejto príležitosti sa v Slovenskej jazykovednej spoločnosti začal cyklus prednášok venovaných príprave novej pravopisnej príručky slovenčiny. Tridsať rokov po nadobudnutí platnosti nových Pravidiel slovenského pravopisu je dosť dlhý čas na to, aby sa mohol v praxi dostatočne preveriť taký závažný krok, ako je pravopisná reforma. Dnes možno jednoznačne povedať, že pri príprave Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1953 sa urobil veľký kus užitočnej, progresívnej i perspektívnej roboty. K tomuto aktu v dejinách nášho pravopisu i spisovnej slovenčiny vo všeobecnosti sa treba s uznaním a s úctou vracať (okrem iného aj preto, že situácia vtedy nebola jednoduchá). Osobitnú črtu rozhodnutia o úprave slovenského pravopisu v roku 1953 tvorí pozitívna účasť vedúcich českých jazykovedcov na príprave nových pravidiel pravopisu. Na uvedený zmysel a odkaz úpravy slovenského pravopisu v r. 1953 treba nadväzovať aj v súčasnosti.

Náš výklad o príprave novej pravopisnej príručky sústredíme do týchto bodov: 1. súčasná situácia vo vydávaní pravopisných príručiek, 2. východiská prípravy novej príručky, 3. cieľ prípravy novej pravopisnej príručky a 4. organizačné zaistenie prípravy.

2. *Súčasná situácia.* Posledná pravopisná reforma z r. 1953 bola progresívna. Uskutočnila sa v duchu racionalizácie pravopisnej sústavy, výstižnosti pravopisu vo vzťahu k jazykovým zákonitostiam, priniesla zjednodušenie mnohých poučiek (písanie predložiek *s, z,* predpôn *s-, z-, zo-,* prípony *-li*). Od r. 1953 do r. 1971 vyšlo 11 vydaní Pravidiel slovenského pravopisu, pravdaže, upravovaných, postupne sa do jednotlivých vydaní vnášali nové výskumné poznatky z oblasti slovenského pravopisu, pričom základné princípy zostali zachované. V roku 1968 sa realizoval posledný výraznejší zásah do písania predpôn *s-, z-,* ako výnimka zostalo iba slovo *smena* (argumentovalo sa prevzatím z ruštiny, ale nie je to presvedčivý argument, lebo rozhodujúca je výslovnosť slova v jeho novom prostredí: možno konštatovať, že sa ustaľuje výslovnosť so *z-,* hoci pravopis ju brzdí).

Výskum pravopisných otázok po r. 1953 pokračoval v súhlase s požiadavkou spresňovať pravopisnú kodifikáciu a prispôsobovať ju novým potrebám. Také požiadavky boli a sú v oblasti písania veľkých písmen, interpunkcie, najmä čiarky, ustaľovania pravopisu prevzatých slov, písania predložkových, resp. príslovkových výrazov osobitne alebo spolu, písania

zložených prídavných mien, príp. zložených podstatných mien a i. Diskusia rozvinutá o pravopise v polovici 60. rokov v Slovenskej reči priniesla niektoré jednotlivé pozoruhodné poznatky, názory, ale väčší dosah na jestvujúci spôsob písania nemala.

11. vyd. Pravidiel slovenského pravopisu r. 1971 bolo posledným vydaním týchto pravidiel. Medzitým vyšla v niekoľkých vydaniach Príručka slovenského pravopisu pre školy od J. Oravca a V. Lacu, ktorá sa vo všetkých základných otázkach drží Pravidiel slovenského pravopisu. Pravda, táto príručka nenahrádza oficiálne Pravidlá slovenského pravopisu. Do sústavy kodifikačných príručiek o súčasnej spisovnej slovenčine však nepochybne oficiálna pravopisná príručka patrí. Oprávnene sa jej dožaduje i verejnosť. Súvisí to aj s tým, že na knižných pultoch momentálne nemáme ani výkladový slovník slovenčiny. Preto Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV zaradil do svojho pracovného plánu na nasledujúce roky prípravu novej pravopisnej príručky slovenčiny.

3. *Východiská na prípravu novej príručky.* Nové Pravidlá slovenského pravopisu majú zostať na jestvujúcich princípoch slovenského pravopisu, ktoré sa vžili a overili v praxi a sú správne. Prípravou novej pravopisnej príručky sa nesleduje nijaká pravopisná reforma. Vieme, že sú kruhy v našej spoločnosti, ktoré by jestvujúci stav chceli riešiť dosť radikálne, najmä odstránením písmena *y* či už z koreňa domácich, tzv. vybraných slov alebo úplne. Tendencie tohto druhu vychodia najmä zo školského prostredia: argumentuje sa neracionálnym využívaním vyučovacích hodín slovenčiny, pričom sa ich počet sústavne znižuje. Je to výsledok prestavby školy v dôsledku prípravy žiakov na život a prácu v rozvitej socialistickej spoločnosti, dôsledok vedecko-technickej revolúcie. Uplatňuje sa aj iný argument: že žiaci robia v písaní *y* — *i* veľa chýb. Na tomto argumente je veľa pravdy, ale nie je to pravda celá. Priame informácie o tom, aké chyby žiaci robia v písaných prejavoch, ukazujú, že písanie *y* — *i* sa z toho osobitne nevyníma, a nehovoríme už o tom, že situácia nie je uspokojivá ani v celkovej jazykovej kultúre v školách a osobitne v hovorených prejavoch žiakov (často ani učiteľov).

R. 1981 Ministerstvo školstva SSR podniklo isté kroky v smere prípravy radikálnejšej pravopisnej reformy. Orgány Slovenskej akadémie vied — ústavná rada Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV, Vedecké kolégium SAV pre jazykovedu a vedy o literatúre a umení a napokon aj Predsedníctvo SAV — tento návrh nepodporili a neodporúčali ho realizovať. Dôvody, z ktorých sa pri zamietavom stanovisku vychádzalo, možno zhrnúť takto: návrh na radikálnu pravopisnú reformu treba starostlivo pripraviť, prekonzultovať so všetkými zainteresovanými zložkami, pretože úprava pravopisu nie je iba jazykovedný, ale aj celospoločenský problém.

A celospoločenský zahŕňa politický, ekonomický, technický, kultúrny, psychologický a ďalšie problémy.

V našich podmienkach je dôležitá koordinácia pravopisných otázok s českými jazykovedcami. Nemyslím, že by sa pokus odstrániť ypsilon stretol s úspechom bez koordinácie s českými jazykovedcami. Zdôrazňujem preto dokonalú premyslenú prípravu takého projektu a dobrú spoluprácu s českými jazykovedcami.

Technická otázka, ktorá sa pri príprave pravopisnej príručky vynára hneď na začiatku, je názov novej príručky. Za pôvodný názov Pravidlá slovenského pravopisu hovorí najmä jeho vžitosť, tradícia v našej kultúrnej verejnosti, ale s touto tradičnou predstavou je zároveň späté aj isté zavádzanie, lebo jestvujúca pravopisná príručka v časti jej používateľov spôsobuje, že sa pravopis zamieňa s jazykom, s gramatikou. Keďže koncepcia novej pravopisnej príručky bude iná, bolo by možné uvažovať o novom názve (Slovenský pravopis; Pravopisné pravidlá; Príručka slovenského pravopisu . . .), sám som však skôr za zachovanie tradičného názvu Pravidlá slovenského pravopisu.

Nová príručka pravopisu bude dôsledne pravopisná a nebude — tak ako doterajšie Pravidlá slovenského pravopisu — suplovať základnú kodifikačnú príručku spisovnej slovenčiny a tým do istej miery aj miasť menej informovanú verejnosť. Bude sa sústreďovať na pravopisné princípy, pravopisné pravidlá uplatňované v rámci jednotlivých čiastkových sústav slovenského jazyka, na pravopisný slovník a na prepis z cudzích pravopisných sústav do slovenskej. Keď vravíme o pravopisnom slovníku, myslíme to doslova: slovníkovú časť Pravidiel slovenského pravopisu možno a treba zostaviť ako dôsledne pravopisnú, t. j. zaradiť do nej iba slová problematické z pravopisného hľadiska (so základnou gramatickou charakteristikou). Súčasná slovná zásoba bude totiž obsiahnutá v Krátkom slovníku slovenského jazyka, ktorého rukopis sa dokončuje v Jazykovednom ústave Ľudovíta Štúra SAV.

Nová koncepcia pravopisnej príručky je umožnená zmenenou situáciou z hľadiska kodifikačných príručiek spisovnej slovenčiny v súčasnosti. Od r. 1953, keď vyšli Pravidlá slovenského pravopisu v prvom vydaní, sa totiž situácia v opise spisovnej slovenčiny podstatne zmenila. Pravidlá z r. 1953 boli koncipované ako základná jazyková kodifikačná príručka, suplovali — najmä v citlivých, sporných bodoch — kodifikáciu vo všetkých jazykových rovinách. V súčasnosti máme už takmer vo všetkých oblastiach špeciálne príručky. V r. 1979 a 1982 vyšiel Príručný slovník slovenskej výslovnosti Á. Kráľa, oficiálne Pravidlá slovenskej výslovnosti sú v tlači — týmito dielami je kodifikovaná výslovnosť. V r. 1959—1968 vychádzal Slovník slovenského jazyka (6 zv.), v Jazykovednom ústave máme v rukopise pri-

pravený jednozväzkový Krátky slovník slovenského jazyka. Jestvuje niekoľko typov slovníkov cudzích slov a mnoho odborných terminologických slovníkov. Tým je zaistená kodifikácia lexiky. R. 1966 vyšla Morfológia slovenského jazyka ako základná kodifikačná príručka v oblasti slovenskej morfológie, v Jazykovednom ústave sa pripravuje aj Syntax slovenského jazyka. Jestvuje niekoľko typov štylistických príručiek slovenského jazyka od J. Mistríka, ako aj od iných autorov, dôležité je najmä kompendium Slovenská štylistika (doteraz dve vydania). Ako vidieť, nie je dohotovená jedine Syntax slovenského jazyka, ktorá by slúžila ako kodifikačné dielo o slovenskej skladbe.

Táto nová situácia plne umožňuje vypracovať novú kodifikačnú príručku slovenského pravopisu ako dôsledne pravopisnú, s novou koncepciou. Jazykovedný kontext tejto príručky bude teda celkom iný ako kontext Pravidiel slovenského pravopisu z r. 1953. Dôležité je konštatovať aj to, že oproti r. 1953 sa zmenila aj situácia v rozvoji a používaní slovenského jazyka, najmä spisovnej slovenčiny.

Pravidlá slovenského pravopisu vyšli v období, keď sa spisovná slovenčina začala búrlivo rozvíjať v nových spoločenských podmienkach a začala aj primerane plniť svoje úlohy vo všetkých — a narastajúcich — oblastiach nášho života. Z týchto historicky nových úloh spisovnej slovenčiny vyplynuli aj pre slovenskú jazykovedu požiadavky, s ktorými sa úspešne vyrovnávala a vyrovnáva.

Zostane trvalou zásluhou nových Pravidiel slovenského pravopisu, že spisovná slovenčina sa od r. 1953 postupne ustaľovala najmä vo formálnych zložkách (vo výslovnosti a v morfológii); pravda, ustaľovala sa, no najmä rozvíjala aj v slovnej zásobe a v syntaxi, t. j. v zložkách, v ktorých má oveľa väčšiu úlohu sémantika (charakteristiku súčasného stavu podal J. Ružička, 1975).

Prehĺbený výskum spisovnej slovenčiny v kontexte celého národného jazyka, rozvoj jazykovednej teórie a metodológie, cieľavedomé budovanie odbornej terminológie a intenzívna práca v okruhu jazykovej kultúry a jazykovej výchovy priniesli svoje ovocie v tom, že sa spisovná slovenčina rozvíjala v súhlase so spoločenskými požiadavkami a podľa vlastných zákonitostí — a pravdaže, aj v kontakte s okolitými jazykmi (príbuznými aj nepríbuznými) a že si dnes spisovnú slovenčinu uvedomujeme ako celospoločenskú kultivovanú formu národného jazyka, ktorú treba sústavne poznávať a učiť sa ovládať. Z toho vychodí, že aj situácia spisovnej slovenčiny je v porovnaní so začiatkom päťdesiatych rokov iná a som presvedčený, že priaznivejšia.

Nová pravopisná príručka spisovnej slovenčiny bude vychádzať z prijatých a vžitých pravopisných princípov, z výsledkov výskumu sloven-

ského pravopisu dosiahnutých za ostatné desaťročia, čím sa umožní značné spresnenie doteraz platných pravopisných pravidiel; okrem toho sa bude prihliadať na potrebu koordinovať slovenskú pravopisnú sústavu s českou v tých otázkach, v ktorých je koordinácia možná a potrebná. Centrálne miesto v rámci pravopisných pravidiel podaných v novej pravopisnej príručke budú mať tieto 4 okruhy problémov: 1. písanie veľkých začiatočných písmen; 2. písanie interpunkčných znamienok, najmä čiarky; 3. písanie predložkových výrazov typu *do biela/dobiela;* 4. písanie zložených adjektív a substantív.

Pri spracovaní týchto okruhov sa bude sledovať racionálne zjednodušenie formulácie pravopisných pravidiel, ich spresnenie a obmedzenie výnimiek. Nemožno totiž predpokladať, že používateľ bude na každom kroku mať poruke pravopisné pravidlá. Treba vychádzať z takého osvojenia systému pravopisných pravidiel, ktorý by používateľa správne orientoval aj v nepredvídaných situáciách. Nebolo by napr. podľa mojej mienky správne vyžadovať od používateľa, aby osvojenú zásadu písať čiarku pred každým zopakovaním spojky v koordinačných výrazoch typu *ani tak, ani onak* musel opustiť práve vo výrazoch frazeologického rázu, ktoré majú platnosť jedného slova (*ani tak, ani onak* = „nijako"). Tu treba rešpektovať formálne pravidlo, ľahko osvojiteľné a dodržateľné. Pravopis je do veľkej miery konvenciou a to, či dáme alebo nedáme čiarku v takýchto výrazoch, neovplyvní významovú alebo lexikálnu platnosť takýchto výrazov: ostávajú samy sebou tak či tak. Okrem toho musíme brať do úvahy postavenie žiaka: nebudeme ho uvádzať do situácie, aby sa mu pre nepodstatné veci (maličkosti) zhoršovala známka z pravopisu a tým aj z materinského jazyka. Takto sa utvára aj negatívny vzťah k slovenčine ako k vyučovaciemu predmetu.

Iný problém. Je všeobecne známe, že pri písaní príslovkových výrazov zložených z predložiek *do, na* a z prídavného mena *(do biela, na bielo)* je v súčasnosti značný pohyb. Jestvuje silná tendencia chápať tieto výrazy ako lexikalizované a písať ich dovedna ako jedno slovo. Táto tendencia je ináč v našom jazyku silná už dávno: o ňu sa opiera množstvo tzv. okolnostných prísloviek vzniknutých zo spojení predložky s prídavným menom alebo aj podstatným menom. Jestvujúci stav v písaní výrazov tohto typu nemožno dnes kodifikovať tak, že sa presne odmeria, čo sa píše osve a čo dovedna. Tento dynamický stav si vyžaduje aj primerané riešenie v kodifikácii. Vidím ho v uvoľnení jestvujúcej striktnej enumeratívnej kodifikácie a v tom, že sa v zhode so skutočným stavom pripustí a bude kodifikovať písanie osve aj písanie spolu. Tým sa presnejšie vystihne jestvujúci stav a dodržiavanie kodifikácie sa používateľom uľahčí. Žiakom zasa umožníme vyhnúť sa zhoršeným známkam a učiteľom uľahčíme život,

keďže nebudú musieť každý jednotlivý prípad osobitne vyhľadávať v slovníkoch. Takúto prax uplatňujeme už teraz pri Krátkom slovníku slovenského jazyka.

Nepokladám za správne brániť stanovisko, aby sa z korpusu týchto príslovkových výrazov vyčlenili ako osobitná skupina tie výrazy, ktoré majú v základe prídavné meno s významom farby, ako to navrhuje Š. Peciar v nedávno publikovanom článku v Slovenskej reči (1983). Svoje stanovisko opieram o tieto dôvody: 1. prax nepotvrdzuje mienku, že by sa príslovkové výrazy s pomenovaním farby uvedomovali ako osobitné. Pri koncipovaní Krátkeho slovníka slovenského jazyka sme sa v dokladoch stretali takmer v každom prípade s písaním týchto výrazov osve i dovedna; 2. pre používateľa by to bola iba ďalšia komplikácia, lebo pri rozhodovaní by musel zapojiť ďalšie pravidlo „výrazy s významom farby píš osobitne". Nejde, pravda, len o názvy farieb. V iných prípadoch sa žiada rešpektovať rozdiel v písaní so zreteľom na odchodný význam, resp. funkciu: *do čista* ~ *dočista* = *úplne*. Materiál v lexikálnej kartotéke Jazykovedného ústavu ukazuje, že aj v neprenesenom význame sa tieto prípady píšu dovedna: *umyť riad, dlážku dočista.*

Medzi veľmi dynamické javy v súčasnej spisovnej slovenčine patria prevzaté a cudzie slová. V tomto bode bude musieť nová pravopisná príručka zasa kodifikovať jednak najnovší dosiahnutý stav a jednak rešpektovať dynamickosť v ňom. Myslím, že v tejto oblasti sa postupovalo aj doteraz dosť operatívne, aj keď nás verejnosť občas kritizuje za to, že pripúšťame priveľkú variabilitu. Istotne z hľadiska používateľa je najvýhodnejšie, keď má presnú a jednoduchú, racionálne podopretú regulu. Ale zdomácňovanie prevzatých slov je proces a pri jeho kodifikácii nemožno postupovať priamočiaro. Múdrejšie je rešpektovať túto procesuálnosť aj napriek spomínaným kritickým hlasom zo strany verejnosti. Je to odborná vec a musíme mať v nej svoj odborný postoj, podopretý, pravdaže, praxou a rešpektujúci spoločenské potreby.

Najviac problémov vidím pri kodifikácii písania veľkých začiatočných písmen a zložených prídavných mien. Podľa môjho pozorovania je tendencia písať veľké písmená v názvoch najrozmanitejšieho typu veľmi silná a ťažko sa nám pri jestvujúcich pravidlách tieto prípady regulujú. Východisko vidím v presnejšom a racionálne podopretom formulovaní príslušných pravidiel (napr. aj v type *most SNP, ulica Partizánov*) na základe doterajších princípov. Nie som ani za také zúženie chápania vlastného mena, že by sa napr. názov *Filozofická fakulta UK v Bratislave* písal s malým *f* (ako je to v súčasnom českom pravopise), ale nie som ani za taký rast počtu veľkých písmen, ako ho badáme teraz, keď sa pomaly každé oddelenie v inštitúciách pokladá za samostatnú a takú dôležitú jed-

notku, že si svoj názov píše s veľkým začiatočným písmenom, keď sa názov každej písomnej správy píše s veľkým začiatočným písmenom atď.

V otázke písania zložených prídavných mien bude treba tiež formulovať nejaké racionálne podopreté, ale zároveň zjednodušené pravidlá, lebo terajší stav v písaní zložených prídavných mien nie je najprehľadnejší. Rozlišovanie písania so spojovníkom a bez neho podľa významu má svoju vecnú oporu, ale je dosť zložité. Pravopis zložených prídavných mien sa dá vykladať rozmanite napriek ustálenému alebo predpísanému spôsobu písania. Zjednodušenie v takej podobe, že by sa všetky zložené prídavné mená písali bez spojovníka, pokladám zasa za priveľké zjednodušenie, ktoré by silne narúšalo doterajšiu tradíciu.

4. *Cieľ prípravy.* Uviedol som niektoré centrálne otázky, na ktoré bude musieť dať našej verejnosti odpoveď nová pravopisná príručka spisovnej slovenčiny. Cieľ tejto príručky sa dá v krátkosti vystihnúť takto: na základe najnovších výskumov pravopisnej sústavy spisovnej slovenčiny, ako aj systému slovenského jazyka podať jej adekvátny obraz a stav s úsilím o zracionálnenie pravopisnej sústavy a o vystihnutie dynamickosti niektorých pravopisných javov. V neustálených javoch treba únosne uvoľniť pravopisnú kodifikáciu, aby sme používateľom nesťažovali, lež skôr uľahčovali každodenné používanie spisovného jazyka. Vo formálnych bodoch musíme mať na mysli koordináciu slovenskej a českej pravopisnej sústavy.

5. *Organizačné zabezpečenie prípravy* novej príručky spočíva predovšetkým vo vymenovaní novej Slovenskej pravopisnej komisie ako poradného odborného orgánu riaditeľa Jazykovedného ústavu. Sú v nej zastúpení lingvisti všetkých generácií z Jazykovedného ústavu, zo slovenských vysokých škôl, ako aj predstavitelia slovenskej kutúrnej verejnosti. Nebude to teda iba vec slovenských jazykovedcov, tobôž nie vec Jazykovedného ústavu. Nateraz máme taký plán, aby základný text vypracoval jeden odborník, a to dr. L. Dvonč, vedúci vedecký pracovník Jazykovedného ústavu, ktorý má v pravopisnej oblasti najbohatšie skúsenosti a najväčšie predpoklady na túto prácu. Podľa potreby sa isté časti prepracujú alebo spracujú znova aj inými členmi Slovenskej pravopisnej komisie. Takýmto postupom sa sleduje cieľ, aby sa východiskový text spracoval maximálne jednotne a aby sa tým uľahčila práca celej komisie. Členovia komisie na spoločných zasadnutiach dôkladne prediskutujú text novej pravopisnej príručky a budú zaň kolektívne zodpovední.

Koncepcia novej pravopisnej príručky sa predložila na oponentské konanie v 3. štvrťroku 1984. Zároveň bola v Slovenskej reči otvorená diskusia venovaná aktuálnym otázkam slovenského pravopisu. Okrem toho sa z iniciatívy výboru Slovenskej jazykovednej spoločnosti pri SAV uskutočnil cyklus prednášok venovaných príprave novej pravopisnej príručky.

Všetky tieto podujatia majú zaistiť dobrú odbornú prípravu akcie, slobodnú výmenu názorov odborníkov a úspešné zavŕšenie prác na príručke v krátkom čase.

Literatúra

ORAVEC, J. — LACA, V.: Príručka slovenského pravopisu pre školy. 1. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1973. 608 s.
PECIAR, Š.: Niektoré aktuálne problémy slovenského pravopisu. Slovenská reč, 48, 1983, s. 222—233.
Pravidlá slovenského pravopisu. 11. vyd. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971. 420 s.
RUŽIČKA, J.: Rozvoj slovenčiny v socialistickom Československu. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1974. 68 s.

Marta Patáková

OPAKOVANIE VÝRAZU V DIALÓGU UMELECKEJ PRÓZY

1. Jedným z najvýraznejších prostriedkov v štruktúre textu umeleckej prózy je opakovanie (recidíva) výrazu. Jeho výraznosť je založená na bohatej frekvencii, variabilnosti podôb a na mnohorakosti jeho funkcií. Okrem toho špecifickosť opakovania spočíva i v tom, že ono nepatrí iba do jednej roviny jazyka: realizuje sa v lexike, syntaxi i na kompozičnej rovine, a ďalej v tom, že nie je záležitosťou jedného štýlu — v rozličných podobách a s rozmanitou funkciou sa vyskytuje vo všetkých funkčných štýloch spisovnej slovenčiny.

Najvďačnejším objektom skúmania recidívy výrazu sú prejavy hovorového štýlu a útvary umeleckého štýlu, pretože v štýloch verejného styku ide zväčša o opakovanie z nevyhnutnosti a opakovanie pre dôraz. Hovorové a umelecké opakovanie majú viac zhodných znakov (napr. dôraz, kontaktová funkcia v dialógu a i.), no evidentný rozdiel medzi nimi spočíva predovšetkým v spontánnosti opakovania hovorených prejavov (nie však absolútnej) a v zámernom uplatňovaní recidívy výrazu v texte umeleckej prózy. Keďže nás popri vonkajšej, formálnej stránke opakovania zaujali aj jeho funkcie, budeme venovať pozornosť umeleckej próze z aspektu cieľov, ktoré v nej autor opakovaním sleduje, a estetickej účinnosti, ktorú recidívou výrazu dosahuje.

Recidíva výrazu bola už dávno a neraz predmetom skúmania (Bečka, 1948, 1968; Miko, 1965; Mistrík, 1965; Peciar, 1965; Findra, 1966; Grepl,

1967, 1968; Patáková, 1970; Augustinská, 1981 a i.), vždy však išlo o parciálne skúmanie niektorého teoretického problému súvisiaceho s recidívou výrazu, alebo sa opakovanie skúmalo v súvislosti s inými jazykovo-kompozičnými prostriedkami. Text umeleckej prózy však poskytuje stále veľa možností na skúmanie podôb i funkcií opakovania lexikálnych prostriedkov, syntaktických štruktúr, ba aj opakovania na väčšej textovej ploche — v kompozičnej rovine.

2. Tak ako nemožno generalizovať poznatky o frekvencii a funkcii opakovania v rámci všetkých štýlov spisovnej slovenčiny, ani pri skúmaní textu umeleckej prózy sa z tohto aspektu nezaobídeme bez istej diferenciácie. V prvom rade pôjde o rozdielne formy a funkcie opakovania v autorskej reči a v dialógu postáv.

Veľmi zjednodušene by sa dalo povedať, že v dialógoch umeleckej prózy má recidíva výrazu podobné formy a funkcie ako v bežných hovorených prejavoch (pri ďalšej analýze na tento fakt ešte poukážeme). V dialógoch umeleckej prózy má však opakovanie aj svoje špecifiká, a to jednak v priestorovom rozložení opakovaných výrazov, jednak v ich funkčnom využití a vo vzájomnej súvislosti obidvoch týchto aspektov. Dochádza teda k diferenciácii opakovaní aj v rámci jedného pásma. Táto diferenciácia závisí predovšetkým od expedienta ako najdôležitejšieho činiteľa pri vzniku dialógu, od funkcie jednotlivých replík a od vonkajšieho — formálneho rozloženia opakovaných výrazov. Z analýzy skúmaného materiálu vychodí, že opakovaný výraz sa nachádza:

1. v jednej replike toho istého expendienta,
2. v dvoch alebo viacerých replikách rozličných expedientov,
3. v dvoch alebo viacerých replikách toho istého expedienta.

2.1. Stimulom opakovania výrazu v jednej replike môžu byť viaceré ciele, ktoré expedient sleduje. Prítomnosť percipienta vplýva na to, že recidíva výrazu plní predovšetkým apelovú funkciu. Adresátovi je určená rada, rozkaz, zákaz, príkaz, otázka rozličnej intenzity. Často sa opakuje s apelovou funkciou oslovenie, a to buď tesne za sebou v tom istom prehovore, po kratšom úseku textu alebo po uvádzacej reči. Vetná modalita priamej reči a sloveso ako jadro uvádzacej reči túto apelovú funkciu opakovaného výrazu ešte umocňujú, gradujú. Uvedieme príklady:

V najtuhšej paľbe spínali ruky a volali: — Poďte, poďte nás zachrániť! (Figuli) — Nepustiť ho! ... Nepustiť ho! — opätoval on takým hlasom, akoby sa hneval na mňa. (Timrava) — Nesmieš, nesmieš, nesmieš. A ešte raz: nesmieš! Ešte ja rozkazujem. Aj tebe rozkážem. (Jilemnický) — Boriša už nevie, čo robiť v zúfalstve ... a on sa len spytuje: — Prídeš, prídeš? (Timrava) — Predsa len nakoniec trocha žiaľne pozrela na neho: — Pravda tak to bolo? Pravda, tak? —

(Figuli) — Pred Ilčíkom sa dlhšie zastavil: — Šikovnejšie, šikovnejšie! — poháňal ho. (Urban)

Apelovú funkciu infinitívu, imperatívnych a opytovacích viet netreba vari zdôrazňovať, spolu s opakovaním je apel výraznejší. Časté sú opakovania, v ktorých sa kombinuje oslovenie s imperatívom:

Paulina, Paulina, vráť sa! — zvolala za ňou. (Timrava) — Prečítaj, Marko, prečítaj, vieš, mne, mne prečítaj! (Hečko) — Pavo, Pavo, majže rozum! (Urban)

V hovorovom štýle na rozlíšenie intenzity pôvodného a opakovaného výrazu slúžia zvukové prostriedky — dôraz a intonácia, príp. komplementárne prostriedky — mimika a gestá. V písanom prejave spĺňa túto funkciu uvádzacia reč, ktorej základom sú slovesá dicendi vyjadrujúce rozličnú intenzitu, alebo širší kontext ozrejmuje ciele recidívy výrazu.

Opakovanie s apelovou funkciou má viac podôb. Jednou z nich je lineárne opakovanie výrazu tesne za sebou (porov. príklady), druhú formu by sme mohli nazvať prerývaným opakovaním, pretože sa medzi výrazy, ktoré sa opakujú, vsúva interponovaná uvádzacia reč alebo oslovenie. Tento typ opakovania je v umeleckom dialógu pozoruhodný nielen pre svoju bohatú frekvenciu, ale aj preto, že tu je apelová funkcia ešte výraznejšia než pri tesnom, neprerušenom, najčastejšie asyndetickom opakovaní. Porovnajme:

— Odíď podobrotky, vzbĺkol — odíď, ty diablica! (Figuli) — Protestujem! — zavreští advokát — protestujem, aby sa súd priklonil k mienke... (Hečko) — Pán gazda, pán gazda — Jašek bežal za ním a kričí pomedzi dvere — pán gazda, počkajte! (Chrobák) — Čo vieš? Povedz, čo vieš? — syčal skľúčeným, jedovatým hlasom — čo vieš? Povedz! (Urban) — No, počkaj, súdružka, — začal mäkšie, — počkaj len, ty to vidíš len z tvojej strany... (Figuli)

Apelová funkcia opakovaného výrazu v priamej reči je ešte zrejmejšia vtedy, keď sa v uvádzacej reči vyskytuje sloveso označujúce istý stupeň intenzity jazykového prejavu alebo jeho ekvivalent, príp. opis mimiky alebo gesta expedienta (*vzbĺkol, zavreští, kričí, syčal* a pod.).

Okrem apelovej funkcie je v takomto type opakovania citeľný dôraz, ktorý expedient kladie na opakovaný výraz. Z hľadiska textovej výstavby treba zdôrazniť aj jeho výraznú kontaktovú funkciu. Ponad uvádzaciu reč sa pomocou recidívy výrazu silno spájajú obidve súčasti priamej reči. O tomto type opakovania J. Mistrík (1968) napísal: „Čím sú korešpondujúce výrazy od seba ďalej, tým je ich závislosť skrytejšia, a tým väčšia je ich sila.“ Uvedieme príklady:

— Tak to musí byť! Punktum! Komu sa nepáči, nech nás opustí! — Čakal chvíľu a potom zopakoval: — Komu sa nepáči, nech nás opustí! (Jesenský) — He. ba ver ja moje ani za takých desať nedám! — ozve sa Ďuro Ripáň, čo bol najstarší v dome medzi dvadsiatimi dvoma, — ver nedám! (Timrava) — Chcem, Magdaléna, — hovorím jej bez prestávky, — chcem, aby naše stretnutie bolo radostné... (Figuli)

2.1.1. Okrem spomenutých funkcií má recidíva výrazu v jednej replike toho istého expedienta aj charakterizačnú funkciu. Slúži nielen na charakteristiku jazykového prejavu niektorej z postáv, ale zároveň naznačuje aj dôvody nesúvislej reči, prerývaného prejavu, intonačne neuzavretého prejavu a málo plynulého prejavu. Najčastejšie sú to: nedostatočné vyjadrovacie schopnosti, psychické zábrany a citové rozpoloženie postavy, ktoré v momente prehovoru ovplyvňovalo schopnosť expedienta štylizovať, napr.:

— Vy ani na iné nemyslíte, len jarmoky obzerať, ako... ako... haha... dáky žid. (Timrava) — Budem žiadať vyslanie osobitného komisára na vaše preloženie... Nemôžem trpieť v rade takého... takého anarchistu, takého... (Jesenský) — Ja neviem, ja neviem... — začne už celkom zúfalo, nedbajúc viac na nič a hlas sa jej dusí — hádam... hádam... (Jilemnický)

Ešte výraznejšie sa uplatňuje recidíva výrazu v priamej reči pri opise subjektívneho vzťahu podávateľa k adresátovi, k situácii alebo k objektu prehovoru vôbec:

Ruky hroziace nebu a Maťovi zdôrazňovali slová, ktoré vysvetľovala zo zlobných úst: — Ty, ty, vrah! Dcéru, vráť mi moju dcéru! Zabil si moju dcéru a ty sa prechádzaš. Žiješ! Diabol si, nie človek. Čuješ? Diabol! Vrah! (Jilemnický) — Ty ju ľúbiš, ehm, vídať vás spolu, ehm, vídať a... to je ťažké! Ťažké! (Jašík) — Môj, môj — hladkala ho Božena a nemohla sa zdržať sĺz — môj, môj... (Figuli)

Jednoduchým zdvojením slov a výrazov alebo aj trojnásobným opakovaním toho istého slova charakterizuje autor v replikách dialógu najrozmanitejšie odtienky emócií expedienta: nadšenie i obavu, hnev a pohŕdanie alebo zmätok. Okrem toho tu opakovanie býva suplementárnym prostriedkom na vyjadrenie irónie, citového dôrazu, sily a výšky hlasu. Emociálno-expresívny charakter opakovania umocňuje aj celková štruktúra výpovedí, ktoré majú v takýchto prípadoch zväčša charakter expresívnych konštrukcií (prerývanej výpovede, citovej odmlky, apoziopézy), a značná frekvencia inherentne expresívnych lexikálnych prostriedkov. Dôležitú úlohu tu zohráva aj striedanie vetnej modality a v mnohých prípadoch ešte aj expresívne ladená uvádzacia reč:

— Že je zle?... Čerta je zle! — zvolal vzrušene. (Urban) — Kde je... kde ju skryli... nech mi ju dajú do mojich rúk, nech ju roztrhám! — kričal Paľo. (Andruška) — Ja ďakujem... ja nebudem s ňou slúžiť... lebo mňa, lebo ju nech si vyberú... ako oni chcú... ja odídem. (Timrava) — Chcela by som sa s vami... začala nerozhodne, ale akoby sa naraz odhodlala, zosilnila hlas: — Chcela by som sa s vami porozprávať. (Johanides) — Berie chlapca na ruky a ťahavo jačí: — Ale si mu dal ... ale si mu dal... Beží k putni, kropí mu vodou tvár a tak isto: — Ale si vykonal... ale si vykonal... (Chrobák) — Ožil, ožil... jasala žena. (Jesenský)

Je evidentné, že expresívna sila opakovaných výrazov (viet) vynikne najmä v kombinácii s inými expresívnymi prvkami, ktoré ju v rámci expresívnej syntaktickej konštrukcie znásobujú.

2.1.2. Lineárne opakovanie tohto istého výrazu (vety) v jednej replike je v dialógu umeleckej prózy veľmi účinným prostriedkom aj na vyjadrenie dôrazu. Formálne by sme opakovanie s takouto funkciou mohli rozdeliť do niekoľkých skupín: a) asyndetické zdvojenie slov zriedkavejšie trojnásobné opakovanie) tesne za sebou, b) lineárne opakovanie výrazu v spojení s časticou, atribútom alebo s kontaktovým prostriedkom, c) osamostatnenie opakovaného výrazu s využitím vetnej modality, d) viacnásobné opakovanie výrazu na malej textovej ploche.

O asyndetickej podobe recidívy výrazu pre dôraz píše J. V. Bečka (1948): „Je-li slovo opakováno pro důraz, bývá pravidlem asyndeton...“ Avšak nie všetky asyndetické opakovania majú dôrazovú funkciu. Aj v umeleckej próze treba diferencovať nezámerné, akoby mimovoľné opakovanie oslovenia alebo iného výrazu (vety) v reči postáv, ktoré býva príznačné predovšetkým pre hovorový štýl, a opakovanie s dôrazovou funkciou, napr.:

Dievča, dievča, ty ma do hrobu prinesieš s tými tvojimi frajermi. (Urban) — Ach, hájnik, hájnik, vy ste dobrý človek... (Hečko) — Na obed, sused, na obed?... začne. (Jesenský) — Hľadáš, hľadáš? — oslovil Mičinu. (Urban)

Dôraz vyjadrený opakovaním signalizuje takmer pravidelne istá modifikácia slovesa dicendi alebo jeho ekvivalentu v uvádzacej reči:

— Červené, červené, — radila jej mať, keď si tie probovala a keď si biele, skríkla: — Nie tie, tieto, tieto! (Timrava) — Podkova, pod-ko-va, — zaslabikovala Marína. (Figuli) — ... a na verande ktosi s rukami pri ústach zreval: — Žandári, žandári! (Urban) — A tento muž, celkom zrelý a tvrdý muž... vyslovuje do taktu spurné: — Nie! Nie! Nie! (Hečko) — To som už zunovala, mne čepiec, čepiec, čepiec!! (Timrava) — Ilčíčka vyskočila: — Mňa, mňa že si videl? (Urban) — Nepopustím, nepopustím! — bodril sa i teraz... (Jesenský) — Bolo treba ísť na nich tvrdšie. Ale ty, predseda, len v rukavičkách, v rukavičkách a teraz to tu máš! (Figuli)

Ešte väčšmi vynikne zdôraznenie opakovaného výrazu, keď pred ním stojí rozvíjací člen (prívlastok, prísl. určenie), častica alebo kontaktový výraz:

z lásky, z čírej rodičovskej lásky; škoda, veľká škoda; hviezdu, žltú Dávidovu hviezdu; si nemožný, strašne nemožný; slúžka, hlúpa slúžka; udržali by sme sa, prisámbohu, udržali; nechce ťa Paľo, nechce, nechce!; neviem, raz neviem; nechápem, vôbec nechápem; vážne, just je to vážne a pod.

Ak opakovaný výraz stojí samostatne, mimo rámca vety, jeho dôrazová funkcia sa znásobuje. Takýto výraz je v texte nápadný, strháva na seba pozornosť a pôsobí expresívne:

— Nevrátim sa ja už sem. Nevrátim! (Chrobák) — Chcela som, aby žil. Aby žil!!! — vykríkla. (Figuli) — Kozmetika vládne v živote modernej ženy, pán môj, a ja to schvaľujem. Nadšene schvaľujem! (Jašík) — Čo mi už doma stvára, to... to... Porobenina. Hotová porobenina! (Urban) — Nie! A ešte raz nie! — reagujú Slivnický. (Hečko) — Je možné, aby celý národ osprostel, aby sa na barany premenil? Je to možné? (Jašík)

Dôraz sa graduje aj umiestením opakovaného výrazu po interponovanej uvádzacej vete alebo pri tzv. obkročnom opakovaní. Tieto tri podoby recidívy výrazu majú spoločné to, že medzi pôvodným a opakovaným výrazom je väčšia priestorová vzdialenosť, ako je to pri jednoduchom asyndetickom opakovaní:

Žiješ, ty žiješ, — opakovala cez pobledlnuté pery — ty mi naozaj žiješ, synček môj! — Aj vy by ste sa mohli hanbiť, aj vy! — kričí rozhnevaná žena... (Timrava) — Príde, — hovorila suchým, tvrdým hlasom, — príde náš deň. (Urban) — To sú povery, — hodil rukou Janko. — To sú povery a povery sú škodlivé. (Figuli) — Zobudíme holubičku, zobudíme! (Jaroš)

Treba ešte pripomenúť, že viaceré podoby opakovania sa v rozličných variáciách môžu kombinovať.

2.1.3. V replikách dialógu sú pozoruhodné aj návratné výrazy (kľúčové slová), ktoré sústreďujú na seba pozornosť a pútajú najmä svojou značnou frekvenciou na malej textovej ploche. V mnohých prípadoch ide o nadbytočné opakovanie osobných zámen (ako v hovorovom štýle) s funkciou vyzdvihnúť, zdôrazniť opakovaný výraz; takéto opakovanie máva dakedy nádych verbalizmu alebo pôsobí až pateticky:

— Potrebuješ drevorubačov — starobné a invalidné. Potrebuješ furmanov — starobné a invalidné. Potrebuješ robotníkov — starobné a invalidné. Popíliš, pokálaš, nakladáš — starobné a invalidné... (Jesenský) — Aj ty, nešťastná dcéra, dúfaš? Aj ty, čo si po nociach hrešila? Ty dúfaš, ty, čo si vražednou rukou

siahla na život svojho dieťaťa... Ty, ty sa opovážiš... Ty chceš milosť, odpustenie... (Urban) — Ale je, pane, je so mnou šťastná. To vy, vy ste jej chceli vniesť do života nepokoj, vy ste ju chceli urobiť nešťastnou... (Andruška) — A ktože vám je najlepší priateľ, najlepší dobrodinec, kto vám je najlepšie potrebný, ak nie môj syn? (Timrava)

Výraznejšie než v reči postáv sa recidíva výrazu v podobe návratných slov uplatňuje v autorskej reči, a to nielen z hľadiska frekvencie, ale aj z hľadiska jej funkčného zaťaženia a celkovej štruktúry textu.

2.1.4. Pre reč postáv nie je veľmi typické ani opakovanie na začiatku dvoch alebo viacerých viet — anaforické opakovanie a dvojnásobné alebo viacnásobné opakovanie vedľajšej vety toho istého druhu. Ich výskyt je v porovnaní s vyššie uvedenými typmi recidívy výrazu oveľa zriedkavejší, sú však nápadné pre svoj rétorický charakter, ktorý nezriedka vyúsťuje do patetizmu. Tento model opakovania je však oveľa typickejší pre autorskú reč.

— Možno má pravdu... možno, že som nemala s ňou nikdy nič spoločné, možno, že som skutočne taká egoistka, že .. (Johanides) — Nechcem senzácie. Nechcem, aby bol svet zborený. Nechcem zrúcaniny. (Jesenský) — Adam sklopil oči a otec pokračoval: — Nuž a či sa to tak má? Či ja som ťa na to sem poslal, aby si sa po nociach túlal? Či ja preto hrdlačím, aby si sa mi tu zlumpačil? Či to nevieš, čo si mi sľúbil? (Urban) — Nech ti neublížia úlomky hviezd. Nech ti neublíži vesmírny prach podobný zlatu... (Figuli)

2.2. Opakovanie výrazu v dvoch alebo vo viacerých replikách dvoch rozličných expedientov je pozoruhodné najmä preto, že tu sa opakovaním zachytáva bezprostredná jazyková reakcia expedienta na obsah predchádzajúcej repliky. Popri nej okrajovo vystupuje aj dôrazová alebo charakterizačná funkcia, príp. ide o opakovanie nezámerné, bez identifikovateľnej funkcie — opakovanie pripomínajúce repliky hovorového štýlu, v ktorých sa expedient usiluje zakryť pauzu, aby dialóg neviazol.

Nás však bude zaujímať také opakovanie v dvoch replikách, ktoré vyjadruje vzťah medzi expedientom a percipientom a ich stanovisko k obsahu jednotlivých replík. Najčastejšie sa takýmto typom opakovania vyjadruje súhlas alebo nesúhlas percipienta:

— To je teda všetko? — opytujem sa ho nedôverčivo.
— Všetko. (Chrobák)
— Poďme, — vraví Greguš, akoby omráčený Janovým výčinom.
— Poďme, — súhlasím a uvedomujem si... (Figuli)
— Mám všetko, čo som mala. Nič mi nechýba.
— Nechýba! — poláskal ju.
— Dáme všetko do poriadku.
— Dáme, — prisvedčil, aby ju upokojil. (Andruška)

V niektorých prípadoch výslednicou apelu obsiahnutého v prvej replike je súhlas, inokedy sa kombinuje s dôrazom:

— Tí nepoznajú zľutovania.
— Tí nepoznajú vôbec nič, — rozohňoval sa Hlava ... (Urban)
— Zle je to, zle je to s nami ...
— Zle veru ... (Krno)
— Ja ju chápem, — vyslovil Igor s porozumením.
— Ja tiež, Igor môj, — priznala sa. — Ja tiež. (Figuli)

Opakovaný výraz slúžiaci na vyjadrenie súhlasu stojí zvyčajne na začiatku dvoch replík, obsahovo a formálne ich spája, jeho opakovaním sa dosahuje kontinuita replík.

Záporný postoj adresáta sa takisto môže vyjadriť recidívou výrazu. Situácia však nie je taká jednoduchá ako pri kladnom stanovisku, pretože tu už ide o viaceré odtienky negatívneho postoja vyúsťujúceho často do irónie a sarkazmu. Postoj percipienta obsiahnutý v priamej reči výrazne umocňuje viacnásobnosť opakovania a zväčša postponovaná uvádzacia reč:

— Vari ťa už bil?
— Čoby bil?
— A?
— Nebil!
— Oj, len netaj. Čo by si tajila. Azda nevieme?
— No nebil, keď hovorím. Veru. A prečo by bil? (Chrobák)
— Veľkolepá ostala, veľkolepá! ...
— Veľkolepá? — spytuje sa Adela a na jej počernú tvár vysadol uštipačný úsmev. — Že veľkolepá! — opakovala maznavo. (Timrava)
— Tak. Cítim to ... fikala Krista.
— Cítiš, cítiš ... vy ženy vždy čosi cítite, — hundral muž. (Urban)
— ... chlieb náš každodenný daj nám dnes ...
— Chlieb je už včerty! — zasykne Urban. (Hečko)

Opakovanie výrazu prechádzajúce z repliky do repliky je autorovi vhodným prostriedkom na vyjadrenie najrozličnejších emócií niektorej zo zúčastnených postáv. Môžu to byť pochybnosti, hnev, opovrhnutie, strach a i.:

— Som akási chorá.
— Tak, ty si chorá! ... — začal Vorčiak s tým diabolským úsmevom okolo úst. — A prečo si chorá? (Urban)
— Škoda toho chlapca. Celkom osprostie od tých novín.
— Škoda? — zarehotal sa advokát ... (Jesenský)
— A Silvestrovo psisko som zarazil klčovnicou ...
— Kristeježiši, klčovnicou ... a ináč si celý ... — žobre nastráchaná. (Hečko)

Už na viacerých miestach sme spomenuli, že pri skúmaní recidívy výrazu a jej funkcií v replikách dialógu má dôležitú úlohu aj uvádzacia reč. Najmarkantnejšie sa to prejavuje azda pri vyjadrovaní stupňa intenzity emócií, ktoré sa opakovaním zvýrazňujú. Porovnajme:

— Škoda reči pre oplana!
Oliver necháva Pančuchu a pustí sa do Silvestra:
— Ak je Habdža oplan, ty si potom čo? Najoplanovitejší oplan, aký sa kedy vyváľal vo Vlčindole! (Hečko)
— Stalo sa niečo? — spýtal sa.
— Retiazka... — vyjachtala zo seba Marianna.
— Čo retiazka? Aká retiazka? Čo to zase táraš? (Andruška)
— Teraz! Ale čo potom?!
— Kedy potom? Potom, potom, — rozhorčil sa.
— Čo bude potom, to ma nezaujíma.. (Jaroš)

Okrem uvádzacej reči — ako ukazuje dokladový materiál — expresívnu silu opakovaného výrazu celej výpovede znásobuje aj viacnásobnosť opakovania a výskyt inherentných alebo adherentných expresív.

Opakovanie prebiehajúce z repliky do repliky má v umeleckých dialógoch nielen hojné zastúpenie, ale aj mnohoraké funkcie.

2.3. S recidívou výrazu v dvoch alebo viacerých replikách toho istého expedienta sa v dialógoch stretávame zriedkavejšie. Formálne sa od predchádzajúcich opakovaní odlišuje predovšetkým tým, že medzi pôvodným a opakovaným výrazom (výpoveďou) je väčšia priestorová vzdialenosť, a tým, že opakovania sú rozsiahlejšie. Výskyt takéhoto typu opakovania zväčša zapríčiňuje pasivita percipienta v asymetrickom dialógu. Adresát nereaguje ani jazykovou replikou ani mimojazykovými prostriedkami, a tak je expedient prinútený svoju repliku zopakovať. Autorský opis, ktorý je medzi dvoma replikami, situáciu objasňuje, ba naznačuje často i dôvody pasivity percipienta, napr.:

— Lucia, — prosil.
Stála ako z kameňa.
—Lucia! — zavolal, aby ju zobudil z toho zakliatia a spánku.
Nepohla sa.
— Lucia, musíme si navzájom odpustiť, lebo takto sa nedá žiť. (Figuli)
Sadol si za stôl a zavŕtal do Katreny:
— No, čo je, frajerka...?
Ale Katrena neodpovedala. Obrátila sa chrbtom a myla riad. Preto musel otázku zopakovať.
— Frajerka, čuješ?
Vonku zaskučal pes. Katrena mlčala. On si podoprel hlavu a ešte hlasnejšie zavolal:
— Frajerka! (Urban)

Iným dôvodom je dôraz, ktorým podávateľ akcentuje svoju výpoveď a podáva ju „vyšším tónom“:

— No, a čo ti je? — spytovala sa jej prebudená mať.
— Mne? — Jela sa trhla, potom sa usmiala nútene: — Hádam som chorá.
— No, a čo ti je? diví sa Omliška, vyšším tónom povediac slová. (Timrava)

Viacnásobné opakovanie výrazu vo viacerých replikách toho istého expedienta, ktoré oddeľujú od seba kratšie alebo dlhšie úseky autorskej reči, zaznieva často ako refrén, s ktorým sa stretneme na ploche jednej alebo viacerých strán, napr.:

— Nebudem... nebudem... — zatína zuby a toto slovo sa mu usadzuje vo vedomí ako čosi ťažké a konečné.
Paľo sa chytí klanice, vrhne sa k starému, ktorý ešte obzerá voz, a skríkne mu takmer do ucha:
— Nebudem!
Starý zodvihol hlavu. Nechápavo žmurkal očami na Paľa.
— Nebudem... rozumiete?!
Paľovi sa od rozčúlenia zadrhával hlas.
Starý Šindliar si v rozpakoch šúcha koreň nosa:
— Veď ja už... čože tak kričíš?
— To kričím, že nebudem... Rozumiete?!... To kričím, že je koniec... Nebudem už takto žiť, nebudem, čo ma tisíc ráz prekľajete, čo sa podo mnou zem prepadne, nebudem! (Mináč)

3. Analýzou opakovania (recidívy) výrazu v dialógoch umeleckej prózy sme zistili, že sa vyznačuje nielen variabilnosťou svojich podôb, ale aj mnohorakosťou funkcií. Skrýva sa v nich nielen autorov zámer charakterizovať jazykový prejav svojich postáv, ale aj úsilie nazrieť do ich psychiky.

Literatúra

AUGUSTINSKÁ, D.: Opakovanie v poézii. Slovenská reč, *46*, 1981, s. 332—341.
BEČKA, J.: Opakování slova jako pojmenovací prostředek. Naše řeč, *51*, 1968, s. 65—77.
BEČKA, J.: Úvod do české stylistiky. Praha 1948. s. 13.
FINDRA, J.: Opakovanie výrazu u Jašíka. Slovenská reč, *31*, 1966, s. 284—290.
GREPL, M.: O funkci záměrného opakování části výpovědi ve stavbě promluvy. Naše řeč, *50*, 1967, s. 77—87.
GREPL, M.: Ještě o funkci záměrného opakování ve stavbě promluvy. Naše řeč, *51*, 1968, s. 77—82.
MISTRÍK, J.: Expresívnosť syntaktických konštrukcií v kontexte. In: Jazykovedné štúdie. 8. Red. F. Miko. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 85—109.
MISTRÍK, J.: Kompozícia jazykového prejavu. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968, s. 99.
MIKO, F.: Expresívnosť výrazu v umeleckej próze. In: Jazykovedné štúdie. 8. Red. F. Miko. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 5—41.

PATÁKOVÁ, M.: Jedna z podôb expresívnosti u Hronského. Slovenská reč, *35*, 1970, s. 357–364.
PECIAR, Š.: Jazykové prostriedky hovorového štýlu spisovnej slovenčiny. In: Jazykovedné štúdie. 8. Red. F. Miko. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1965, s. 42–70.

Dana Slančová

O KOMPOZIČNÝCH PROSTRIEDKOCH SÚČASNEJ SLOVENSKEJ ESEJE A JEJ ŠTÝLU (I)

Príspevky o štylistickej podobe súčasnej slovenskej eseje (Slančová, 1981, 1982, 1984) uzavrieme pokusom o charakteristiku kompozičných prostriedkov. Štúdiu sme rozdelili do dvoch samostatných častí. V prvej budeme sledovať zákonitosti mikrokompozičnej výstavby esejistického textu: konexiu, glutináciu, rekurenciu a horizontálne členenie textu (stavbu odseku, kapitoly a rámcových častí), v druhej sa sústredíme na doplnenie mikrokompozičnej charakteristiky (vertikálne členenie textu) a v závere sa pokúsime o určenie makrokompozičného slohovopostupového základu esejistického žánru (postupujeme podľa systematiky vypracovanej J. Mistríkom; 1977). Vychádzali sme z analýzy úplných textov esejí šiestich slovenských autorov tak, aby súbor tvoril približne 1000 viet.[1] Uvedomujeme si, že ide iba o základnú vzorku, domnievame sa však, že sa nám podarí poukázať aspoň na niektoré základné tendencie v kompozičnom usporiadaní skúmaného štýlu a žánru, a to aj napriek tomu, že každý z autorov rozoberaných textov predstavuje v komplexe slovenskej eseje osobitný typ. Keďže práve v kompozícii sa najvýraznejšie prejavuje obsahová i formálna spätosť textovej výstavby, bude treba venovať väčšiu pozornosť konkrétnym textom spomínaných autorov.

V súvislosti s kompozičnými prostriedkami sa v štúdiách o eseji všeobecne hovorí o subjektívne podmienenej kompozícii, o mozaikovitosti, fragmentárnosti a diskontinuitnosti esejistického postupu a o potrebe vypracovanosti každej formulácie. Z hľadiska slohového postupu sa esej

[1] Analyzovali sme tieto texty: A. Matuška Štúrovci; V. Mináč, Povstanie; J. Mistrík, Hľadanie profilu básne; M. Rúfus, Trpká chvála života; J. Števček, Autorská projekcia a skrytý obraz; Š. Žáry, Cestovateľ na pavúčej sline.

najčastejšie charakterizuje ako úvaha. J. Mistrík (1974, s. 322) napr. charakterizuje esej ako úvahu so stavbou, ktorá je príznačná pre rozprávacie žánre. Pre jej stavbu je charakteristické lineárne a koordinatívne reťazenie s asociačnými exkurzmi bez nevyhnutnej prítomnosti logickej trichotómie výkladu. Štýl eseje je kompozične uvoľnený, mnohovrstevný, no nevyznačuje sa absolútnou voľnosťou „naratívnych fínt vlastných umeleckému štýlu". J. Mistrík (1975, s. 87) ďalej kvalifikuje esej ako mozaikovú stavbu bez klasických rámcových častí, s načrtnutým obsahom bez začiatku a konca a bez nevyhnutnosti uplatnenia zákonitostí indukcie a dedukcie, syntézy a analýzy. Podobne, hoci nie tak detailne a komplexne, sa o kompozícii eseje vyjadrujú aj ďalší autori (napr. Miko, 1970, 1975; Bagin, 1979; Žáry, 1981).

1. K o n e x i a. — Stupeň konexie esejistického textu sme skúmali na základe výskytu konektorov rôzneho druhu, ktoré majú pri utváraní kompaktnosti a zomknutosti textu odlišnú funkciu a rozdielnu silu. Vychádzali sme zo základného rozdelenia konektorov na gramatické a lexikálne konektory s niekoľkými podskupinami (porov. tabuľku 1 — rozdelenie konektorov sme prevzali od E. Bajzíkovej, 1979). Sila konexie klesá od gramatických konektorov a od kategórie kongruencie smerom k lexikálnym konektorom a k doslovnému opakovaniu.

Pomer medzi počtom textových jednotiek a počtom konektorov je v esejistickom texte 1:2,95, t. j. v jednej vete sa vyskytujú priemerne tri konektory (Matuška 3,63; Mináč 2,67; Mistrík 2,97; Rúfus 2,56; Števček 3,23; Žáry 2,61). Pomer gramatickej a lexikálnej konexie sa v eseji vyrovnáva s miernou prevahou gramatických konektorov. Výrazná je prevaha gramatických konektorov u A. Matušku a Š. Žáryho, u Matušku prevažujú zámenné konektory, ktoré sú príčinou pomerne vysokého stupňa zomknutosti tohto textu; u Žáryho je v prevahe kategória zhody, čo vyplýva z celkového charakteru Žáryho eseje ako sledu spomienkových impresií, založených na rozprávaní a opise. Na druhej strane je nápadná prevaha lexikálnych konektorov v textoch V. Mináča, J. Mistríka a M. Rúfusa, pričom u každého autora prevláda funkčne diferencované doslovné opakovanie. Takýmto spôsobom konexie sa sémanticky nadväzuje na predchádzajúci text s funkciou zdôrazniť jednoznačnosť informácie (porov. text J. Števčeka) a zároveň, resp. prevažne sa text esteticky účinne expresivizuje (výrazne J. Mistrík, V. Mináč). Podobne sa estetický účinok dosahuje synonymickým opakovaním rozličného typu (osobitne účinná je kumulácia základného pomenovania a nepriameho synonymického pomenovania).

Analýza konexie esejistického textu poukazuje takto na dosť vysoký stupeň jeho zomknutosti s pomerne vyrovnanou tendenciou po grama-

Tabuľka 1

Typ konektora	Matuška	Mináč	Mistrík	Rúfus	Števček	Žáry	Esej
kongruencia	33,28	15,48	11,19	17,92	9,74	39,29	21,27
zámená	37,61	19,07	24,53	31,36	28,37	25,97	27,82
elipsa	0,17	0,79	0,94	—	0,57	1,30	0,63
častice a časticové výrazy	2,60	3,91	1,48	2,04	1,15	1,30	2,08
Gramatické konektory	73,66	39,25	38,14	51,32	39,83	67,86	51,80
antonymické opakovanie	1,56	0,83	0,27	1,23	0,27	—	0,69
synonymické opakovanie	11,26	23,90	9,43	22,82	21,49	21,75	18,44
opakovanie s poradím	0,52	0,56	0,81	0,20	1,15	—	0,54
doslovné opakovanie	13,00	35,36	51,35	24,43	37,25	10,39	28,63
Lexikálne konektory	26,34	60,75	61,86	48,68	60,16	32,14	48,30

tickej zomknutosti a lexikálnej nadväznosti s krížením funkcií nevyhnutnej vecnej a formálnej súvislosti a estetického pôsobenia.

2. Glutinácia. — Stupeň glutinácie (pripájania susedných textových jednotiek prostredníctvom iniciálového slova) sa dá exaktne zistiť pomocou vzorca na výpočet priemernej sily glutinácie — $\bar{x}_g$ (Mistrík, 1977, s. 390).

Priemerný stupeň glutinácie je v eseji 1,68 (Matuška, 1,94; Mináč 1,63; Mistrík 1,27; Rúfus 1,82; Števček 1,49· Žáry 1,91). V porovnaní s údajmi pre priemerný stupeň glutinácie informačného (1,5), výkladového (1,8) a opisno-rozprávacieho (2,3) slohového postupu (údaje pre informačný, výkladový a opisno-rozprávací slohový postup porov. Mistrík, 1968, s. 35) sa esejistický text nachádza medzi informačným a výkladovým slohovým postupom, bližšie k výkladovému slohovému postupu. Podobne údaje o pomere medzi ostrejšími a jemnejšími[2] začiatkami viet poukazujú na prí-

[2] Za ostrejšie sa podľa J. Mistríka považujú začiatky viet s glutinačnou hodnotou 0, 1, 2, keď v iniciálovej pozícii stojí podmet, predmet a okolnostné určenie. Jemnejšie sú potom začiatky viet s glutinačnou hodnotou 3, 4, keď v iniciálovej pozícii stojí sloveso alebo konektor.

buznosť esejistického textu s výkladovým slohovým postupom (esej 62:38, výkladový text 60:40, informačný 68:32, opisno-rozprávací 36:64 — údaje sú v percentách; porov. Mistrík, 1968, s. 34). Práve pri esejistickom texte si však treba uvedomiť, že vyše 15 % viet sa pripája príznakovo. Základná makrokompozičná štruktúra výkladu úvahového typu sa tak narúša — glutinačne sa pevnejšia medzivetná skĺbenosť narúša príznakovými spôsobmi pripojenia s estetizujúcou funkciou, ktoré znižujú stupeň kohézie i tempo vnímania esejistického textu. Čiastočne sa tým potvrdzuje téza o adičnom radení textových jednotiek v eseji. Pomalšie kompozičné tempo esejistického textu signalizuje ďalej údaj o priemere intervalov glutinačných hodnôt, ktorý je v eseji 1,46 (v rozpätí od 1,3 do 1,6; Matuška 1,5; Mináč 1,48; Mistrík 1,6; Rúfus 1,45; Števček 1,31; Žáry 1,43), teda pomerne nízky, no v porovnaní s informáciou vyšší a s rozprávaním nižší, blízky výkladovému slohovému postupu.

3. R e k u r e n c i a. — Hodnota rekurencie, t. j. miery interferencie textových jednotiek, sa zisťuje pomocou rekurenčného kvocienta *(RQ)*, ktorého výška je diferencujúcim činiteľom vzhľadom na slohový postup a štýlovú oblasť. Relevantnú hodnotu *RQ* možno dosiahnuť skúmaním najmenej 20 viet súvislého textu, pričom v rozsiahlejších útvaroch je *RQ* vyšší v rámcových častiach textu než uprostred (porov. Mistrík, 1977, s. 393).

RQ sme podľa zásad J. Mistríka zisťovali v 20 vetách centrálnej časti každého z rozoberaných esejistických textov. Jeho celková hodnota 2,91 (Matuška 3,26; Mináč 1,92; Mistrík 3,59; Rúfus 2,34; Števček 3,89; Žáry 2,43) stavia esejistický prejav medzi rozprávací a informačný text (rozprávanie 2,5; informácia 3,7; náučno-výkladový text 4,7 — hodnoty porov. Mistrík, 1968, s. 393). V zhode s celkovým mikrokompozičným usporiadaním eseje poukazuje aj údaj o rekurencii na nižší stupeň kompaktnosti a kohéznosti a vyšší stupeň dynamiky esejistického textu. Základ kompozičnej štruktúry esejistického štýlu (najmä jeho inavariantného jadra) tvorí explikácia, ktorá má však iný charakter než explikácia náučného štýlu; je založená na kombinácii priestorového a lineárneho radenia textových jednotiek, pri ktorých sa vzťahy kauzality často vyjadrujú implicitne, čím sa text eseje vzhľadom na náučno-vedecký text dynamizuje a expresivizuje.

4. S t a v b a o d s e k u. — Základ analýzy členenia esejistického textu tvoria údaje o stavbe odseku. Vychádzame z chápania odseku ako najnižšej nadvetnej kontextovej jednotky, ktorá je graficky výrazne vyčlenená a formálne reprezentovaná vetou alebo viacerými vetami spätými témou, pričom členenie textu na odseky je podmienené objektívne (potrebou časovo-priestorového členenia) a subjektívne (zámerom autora)

(porov. Findra, 1971). Východiskové údaje o stavbe odseku sme získali analýzou niektorých vlastností, a to dĺžky a glutinácie.

5. Dĺžka odseku[3]. — Odsek eseje tvorí v priemere 5 viet (v rozsahu 2,12 — 7,42) a 11,83 tematických jednotiek (od 4,96 do 15,96; porov. tabuľku 2). Ak berieme do úvahy všetky tri údaje ($\bar{x}$, $\bar{x}_t$, $\bar{x}_s$), najkratší úsek má esej Š. Žáryho, najdlhší esej A. Matušku a J. Števčeka, čo zodpovedá celkovému charakteru týchto esejí: v Žáryho eseji prevláda aspekt osamostatňovania, pričom rastie aktuánosť a bezprostrednosť predstavovaného javu, v Matuškovej eseji prevláda aspekt sémanticky nasýteného zjednocovania — stúpa dôležitosť celku.

Pomocou iných štatistických ukazovateľov, založených na dĺžke vety[4], sme sa usilovali zistiť niektoré ďalšie zákonitosti stavby odseku a jej vplyv na podobu celého textu (tabuľka 2). Z hľadiska využívania dĺžky

Tabuľka 2

	Fyzické vlastnosti odseku						
	Matuška	Mináč	Mistrík	Rúfus	Števček	Žáry	Esej
$\bar{x}$	4,51	3,87	3,85	7,42	7,40	2,12	4,86
$\bar{x}_t$	15,95	10,54	9,78	14,46	15,27	4,96	11,83
$\bar{x}_s$	21,55	16,16	13,59	12,98	16,39	16,26	16,26
$\bar{d}$	1,97	2,05	2,24	4,59	4,21	0,93	2,67
δ^2	6,48	6,87	8,31	36,89	25,67	1,63	14,38
δ	2,55	2,62	2,88	6,11	5,07	1,28	3,42
V_r	11,00	11,00	13,00	22,00	17,00	5,00	13,17
V_k	56,54	67,70	74,81	82,34	68,51	60,38	68,38
$\hat{x}$	4,00	2,00	3,00	5,00	10,00	1,00	6,00
$\tilde{x}$	6,50	6,50	7,50	12,00	9,50	3,50	7,58
$\frac{x}{\hat{x}}$	1,63	3,25	2,50	2,40	0,95	3,50	2,37
$\frac{\tilde{x}}{\bar{x}}$	1,44	1,68	1,95	1,62	1,28	1,65	1,60

[3] Obsahovo je odsek stvárnený vo vetách, dĺžku odseku sme preto merali vo vetách ($\bar{x}$). Pretože však dĺžka viet je v skúmaných textoch značne variabilná, zvolili sme si pomocné kritérium jej merania v tematických jednotkách ($\bar{x}_t$). Za tematickú jednotku s hodnotou 1 sme pokladali jednoduchú jednočlennú a dvojčlennú vetu a vetu v súvetí, za tematickú jednotku s hodnotou 0,5 sme pokladali polovetnú a apozičnú konštrukciu a holú jednočlennú vetu (porov. Miko, 1973). Do úvahy sme zároveň brali priemernú dĺžku vety v slovách ($\bar{x}_s$).

[4] Na stavbu odseku sme aplikovali tie metódy, ktoré sme podľa vzoru J. Mistríka (1967a, 1967b) využili pri zisťovaní fyzických vlastností stavby vety. Zisťovali sme váženú priemernú odchýlku v dĺžke odseku ($\bar{d}$), disperziu (δ, δ^2), variačné rozpätie (V_r), variačný koeficient (V_k) a niektoré stredné hodnoty dĺžky odseku: medián ($\tilde{x}$), modus ($\hat{x}$) a hodnoty získané ich podielom.

odseku sa ako najviac variabilný ukazuje text M. Rúfusa, J. Števčeka a čiastočne J. Mistríka. Vo všetkých troch textoch sa prejavuje tendencia po symetrickom usporiadaní odsekov (najsilnejšie u J. Števčeka). Asymetrickým usporiadaním odsekov sa vyznačuje text eseje V. Mináča. Napriek tomu, že nám chýbajú údaje o distribúcii odsekov v ostatných štýlových oblastiach, domnievame sa, že esejistický text sa dynamizuje a expresivizuje aj pomocou výrazne subjektívne podmienenej výstavby odseku. Usporiadanie odsekov podľa dĺžky je asymetrické s prevládajúcou tendenciou po funkčne využitej variabilite.

6. Medziodseková glutinácia. — Stupeň medziodsekovej glutinácie je v esejistickom texte pomerne vysoký — 1,64 (Matuška 1,73; Mináč 1,41; Mistrík 0,84; Rúfus 2,38; Števček 1,54; Žáry 1,93); výrazne najvyšší je v eseji M. Rúfusa, a to je dôkaz značne expresivizovanej stavby odseku v tejto eseji; najnižší je v texte J. Mistríka; tam sa však začiatok odseku expresivizuje opakovanou až rytmizovanou schémou *Báseň je ...* Parametricky je stupeň glutinácie odsekov v eseji najbližšie údajom o výkladovom slohovom postupe (informačný slohový postup 1,1; výkladový 1,5; opisno-rozprávací 2,0 — porov. Mistrík, 1968, s. 35).

Vo všetkých štýlových oblastiach je počet tvrdších začiatkov na čele odsekov vyšší ako vnútri odsekov (porov. Mistrík, 1968, s. 34). V eseji sa tento pomer skoro úplne vyrovnáva (62,67:62,17 — v percentách; Matuška 59,46:53; Mináč 66,67:63,07; Mistrík 82,22:72.82; Rúfus 38,46:55,02; Števček 69,23:72,12; Žáry 60:58,97). Väčšie disproporcie sme zaznamenali len v texte M. Rúfusa (v prospech mäkkých začiatkov) a J. Mistríka (v prospech tvrdých začiatkov). Zistené údaje svedčia o expresivizovanej stavbe odseku v štýle eseje.

Závery o formálnych vlastnostiach odseku si nevyhnutne vyžadujú doplnenie a rozšírenie o poznatky získané podrobnejším skúmaním zákonitostí výstavby odseku. Pri rozbore zvoleného materiálu sa ukazujú niektoré zhodné tendencie. Príznačne sa opakuje rovnaká vnútorná štruktúrácia odseku v tých esejach, ktoré považujeme v našom materiáli za typické (Matuška, Mináč, Mistrík). Dlhšie odseky bývajú uvedené stručnou tézou[5] (u Mistríka túto funkciu preberá názov kapitolky), ktorá sa ďalej rozvádza, a celá expikácia býva ukončená zovšeobecneným tvrdením. Téza a zovšeobecnenie sa miestami vysúvajú do samostatného odseku:

[5] Priemerná dĺžka iniciálovej vety odseku je v textoch spomínaných autorov 13,16 slova, resp. 10,51 slova (ak za iniciálovú vetu pokladáme v eseji J. Mistríka kapitolky): Matuška 17,95 (oproti 21,55 v celom texte), Mináč 9,34 (oproti 16,16), Mistrík 12,18, resp. 4,24 (oproti 13,59). U iných autorov je situácia odlišná; napriek tomu je priemerná dĺžka iniciálovej vety odseku eseje 14,66, resp. 13,34 oproti 16,26 priemernej dĺžky vety v celom texte.

Ich omyly? Mýliť sa je rub medaily, ktorá má na líci napísané: hľadať; ale vieme aj o ich omyloch. V systéme náhľadov, ktorého sú autormi, sa vedľa dobrého nájde i horšie. Jeden z nich vedel a vyslovil, že „náš život slovenský najväčšmi zato kuľhá, že ho doteraz skoro samí teológovia opatrovali", že „pokým Slováci nedostanú na čelo génia sociálneho, do toho času budú vždy v národnosti svojej len nedochúdčence", že „z teológa nepovstane naše sociálne-národné šťastie"; a bol to práve on, ktorý neskoršie najviac scirkevnil náš život a najviac steologizoval hodnoty. — Vykročili odvážne do sveta, europeizovali Slovensko, a potom sa od Európy vedome dištancovali. Na západe, vtedy demokratickom a revolučnom, ktorý ostatne poznali len z druhej ruky, cez nemecké okuliare, videli neskôr len materializmus a bezbožnosť — ich kritika je tu z gruntu falošná, pretože skrz-naskrz starozákonná a staropanenská, pretože morálna a moralizátorská. (Matuška)

V eseji sa táto základná schéma výrazne expresivizuje. Explikácia smerom k zovšeobecneniu graduje, príp. býva rytmizovaná. Gradácia sa však uskutočňuje aj medzi odsekmi (porov. napr. esej V. Mináča, v ktorej sa sémantická gradácia podporuje aj postupným skracovaním odseku, resp. esej M. Rúfusa, v ktorej sa postupne skracované odseky začínajú konektorom *a*). Expresívna je niekedy aj stavba základnej tézy v podobe rečníckej otázky, ironizujúcej rečníckej otázky, príp. zvolacej vety.

Predchádzajúca analýza naznačuje záver, že aj v stavbe odseku sa v eseji krížia dve základné tendencie: zväčša deduktívne podávaný nocionálny obsah je stvárňovaný nápadnou esteticky pôsobiacou formou. Takmer pravidelne sa táto forma využíva na stvárnenie nosných myšlienok textu. Esejistický odsek je štruktúrovaný dynamicky, často dosahuje až charakter dialogickej repliky. Kontrastným spojením s racionálnym obsahom je prostriedkom dynamizácie a estetizácie esejistického textu.

Tematicky aj rozsahovo väčšiu jednotku predstavuje pri členení textu kapitola. Členenie textu na kapitoly závisí od rozsahu istého slohového útvaru, od slohového postupu, od tematiky, autora, textu a štýlu (porov. Mistrík, 1968, s. 49). Aj členenie eseje na kapitoly závisí teda najmä od autora a rozsahu textu. Kratšie eseje sa spravidla nečlenia na kapitoly, neplatí to však absolútne. Rozsahom väčšie, najmä knižné eseje sa však na kapitoly členia takmer pravidelne.

Vnútorná stavba kapitoly je u rôznych autorov rôzna a sleduje v podstate líniu stavby odseku. Eseje A. Matušku, V. Mináča a J. Mistríka majú dramatickú stavbu, prejavujúcu sa v základnej tendencii uviesť kapitolu všeobecnou tézou, explikovať ju a gradovane uzavrieť zovšeobecneným, často patetizujúcim zhrnutím — pointou.

Samostatnosť kapitoly ako textovej jednotky sa v eseji prejavuje v rozličnej miere (porov. napr. stupeň glutinácie medzi jednotlivými kapitolami $\bar{x}_g$: Mistrík 0; Mináč 1,0; Žáry 1,2; Matuška 1,6). Každú kapitolu tvorí

relatívne uzavretý tematický celok, podriadený základnej myšlienke celého textu. Medzi kapitolami Mistríkovej eseje je súvislosť len v tom, že každá z nich osvetľuje podstatu rozoberaného javu (básne) z iného pohľadu, nebadať medzi nimi logické nadväzovanie, ich konexia je asociatívna. V Matuškovej, Mináčovej a Žáryho eseji je súvislosť medzi kapitolami väčšia a manifestuje sa predovšetkým využitím princípu opakovania a návratnosti, teda v podstate expresivizujúcich a lyrizujúcich princípov. Časté sú refrénovité alebo synonymické návraty k myšlienkam predchádzajúcich kapitol (Matuška, Mináč), zovšeobecňujúce zakončenia, ktoré zároveň poukazujú na tému nasledujúcej časti (Mináč), pevné motivické nadväzovanie medzi koncom predchádzajúcej časti a začiatkom novej časti (Žáry), anaforické a epiforické nadväzovanie kapitol (Mináč).

V tematickom naplnení jednotlivých kapitol u všetkých autorov a v ich usporiadaní (najmä u Matušku, Mináča, Mistríka) sa tak prejavuje prevažne logický princíp náučného textu, vo vzájomnom nadväzovaní jednotivých kapitol je však výraznejší expresívny, lyrizujúci prvok.

7. Rámcové časti eseje. — Jedným z prvých signálov charakteru textu je pre percipienta jeho názov. V názve eseje sa podobne ako v ostatných zložkách jej štruktúry križuje niekoľko funkcií. Ide najmä o informačnú a estetickú funkciu a čiastočne o pútaciu funkciu. V porovnaní s názvami žánrov náučného štýlu sa znižuje miera zastúpenia informačnej funkcie, a to aj napriek tomu, že aj v eseji sa stretávame s názvami obsahovo a formálne štruktúrovanými podľa zásad náučného štýlu; je ich však menej (v skúmanom súbore[6] malo čisto informačnú funkciu s presným jednoznačným určením problematiky len 18 % názvov). Problematika rozoberaná vo vlastnom texte sa skôr len naznačuje a púta pozornosť percipienta. Vyše 72 % názvov nášho súboru malo príznakový vzťah k ďalšiemu textu — obrazné nazvanie, zovšeobecnené metonymické určenie problematiky, na názov povýšené kľúčové slovo alebo myšlienka explicitne vyslovená vo vlastnom texte. Príznakový vzťah bol v mnohých prípadoch umocnený expresívnou obsahovou a formálnou stavbou rozličného typu. Využitím príznakovo-obraznej stavby sa názov vo väčšine prípadov informačne obohacuje, no zároveň sa významovo znejasňuje; vytvára sa napätie vo vzťahu názov — text aj vo vzťahu názov — text — percipient, ktoré v dôležitej prvej fáze prístupu k textu vyvoláva istý druh očakávania a pri ďalšej percepcii konfrontáciou textu a už vnímaného názvu aj istý druh estetického zážitku Vzhľadom na uvedené sémantické vlastnosti, ako aj na niektoré formálne vlastnosti (slovnodruhové zastú-

[6] Skúmali sme 91 názvov esejí od rôznych autorov (k analyzovaným autorom sme pribrali 7 titulov esejí J. Felixa a L. Novomeského).

penie — 84 % názvov nominálneho typu, dĺžka názvu v slovách $\bar{x} = 3{,}35$), názov eseje hodnotíme ako dynamický a expresívny.

Z ďalších rámcových častí je pre esej relevantné uplatnenie úvodu a záveru. Ako sme už naznačili, J. Mistrík nepovažuje za záväznú vlastnosť eseje uplatnenie logickej trichotómie výkladu. Podľa autora eseji chýbajú klasické rámcové časti, esej nemá kompozičnú klenbu — je to výsek z problematiky, ktorý môže vzniknúť i končiť sa v ľubovoľnej oblasti (porov. Mistrík, 1974, s. 330; 1975, s. 87). Takýto typ predstavuje v našom súbore textov esej M. Rúfusa (hoci aj v nej môžeme vystopovať náznak kompozičného oblúka od úvodných otázok po záverečný pokus o odpovede), príp. esej J. Mistríka; v ostatných textoch možno pri jemnejšej analýze nájsť náznaky úvodných a záverečných častí, ktoré sa od ostatného textu líšia stupňom abstrakcie a spoločenskej aktualizácie (u Matušku graficky odčlenené do samostatnej časti, v Mináčovom texte plynulo prechádzajú do jadrového textu, resp. naň nadväzujú), príp. mierou obraznosti (Žáry — graficky oddelené typom písma). Rozsahovo väčšie knižné eseje, ktoré sme v našej práci podrobnejšie nerozoberali, však takmer pravidelne obsahujú všeobecnejšie rámcové úvodné a záverečné časti v samostatných kapitolách.

Pri hodnotení úvodných a záverečných kompozičných častí eseje sa stotožňujeme s názorom J. Mistríka, že esejistický štýl je kompozične uvoľnený; domnievame sa však, že hlavne v rozsahovo stredných a väčších esejach (ak nemajú špecifickú kompozičnú štruktúru napr. dialógu) sa uplatňuje tendencia obsahovo, vyššou mierou zovšeobecnenia, príp. mierou spoločenskej aktualizácie a miestami formálne odčleniť úvodnú a záverečnú časť esejistického textu.

Literatúra

BAGIN, A.: Vývin eseje v slovenskej literatúre. In: Literárne etudy. Bratislava, Smena 1979, s. 166—178.

BAJZÍKOVÁ, E.: Úvod do textovej syntaxe. Bratislava, Filozofická fakulta Univerzity Komenského 1979, s. 30—31.

FINDRA, J.: Rozbor štýlu prózy. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1971, s. 149.

MIKO, F.: Výrazové konštanty štýlu A. Matušku. Slovenská literatúra, *17*, 1970, s. 33—55.

MIKO, F.: Od epiky k lyrike. Bratislava, Tatran 1973, s. 141.

MIKO, F.: Alexander Matuška a slovenská štylistika. In: Studia Academica Slovaca. 4. Red. J. Mistrík. Bratislava, Alfa 1975, s. 168—178.

MISTRÍK, J. (1967a): Dĺžka vety pri štylistickej charakteristike. Slovenská reč, *32*, 1967, s. 19—25.

MISTRÍK, J. (1967b): Stredné hodnoty dĺžky vety pri štylistickej typológii. Slovenská reč, *32*, 1967, s. 78—82.

MISTRÍK, J.: Kompozícia jazykového prejavu. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1968. 176 s.

MISTRÍK, J.: Esejistický štýl. Slovenská reč, *39*, 1974, s. 321—332.
MISTRÍK, J.: Žánre vecnej literatúry. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1975, s. 87.
MISTRÍK, J.: Štylistika slovenského jazyka. 2. vyd. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1977. 456 s.
SLANČOVÁ, D.: Príspevok k lexikálnej charakteristike eseje. Slovenská reč, *46*, 1981, s. 149—156.
SLANČOVÁ, D.: O morfologických prostriedkoch esejistického štýlu spisovnej slovenčiny. Slovenská reč, *47*, 1982, s. 268—280.
SLANČOVÁ, D.: O niektorých syntaktických prostriedkoch eseje. Slovenská reč, *49*, 1984, s. 215—224.
ŽÁRY, I.: Rozumom a srdcom. Pokus o systémový pohľad na socialistický esejizmus v konfrontácii so socialistickým žurnalizmom. Knihovnička novináře. 26. Praha, Vydavatelství Novinář 1981. 208 s.

Juraj Glovňa

ELIPSA PODMETU A PRÍSUDKU V PRÍSLOVIACH AKO PRIRAĎOVACÍCH SÚVETIACH S ODPOROVACÍM SPÔSOBOM PRIRADENIA

1. Pri eliptickom vyjadrení sa veta transformuje s ohľadom na komunikačnú situáciu tak, že niektorý z konštituentov hĺbkovej logicko-sémantickej štruktúry sa v rovine výrazu vypúšťa. Nahrádza ho odkaz na situáciu, alebo funguje ako potenciálne prítomný na základe predchádzajúceho kontextu. Elipsa je výsledkom textového procesu. Funkčne úzko súvisí s kontextom a s princípom jazykovej ekonómie.

Výskumnou úlohou textovej syntaxe je preskúmať aj eliptické konštrukcie z hľadiska „systémotvornej" funkcie kontextu a situácie, overiť funkciu elipsy v konkrétnom „prostredí" a zistiť jednotlivé typy. Výskyt a fungovanie elipsy motivujú komunikačné faktory, ale jej genéza úzko súvisí so štruktúrno-syntaktickými zákonitosťami v jazyku. Na systémový charakter elipsy upozorňujú napr. práce F. Daneša (1981) a J. Panevovej (1981). Na rozdiel medzi výpoveďovým a systémovým štatútom elipsy modálnych slovies na slovenskom materiáli poukázal J. Ružička (1983).

Elipsa je frekventovaným javom aj v gramatickej stavbe prísloví a porekadiel. Elipsa v príslovia (bokom tu nechávame teoretické rozdiely medzi príslovia a porekadlami) sa odlišuje od aktuálnych elíps. Predovšetkým je ustálená. Jej prítomnosť v jazykovom prejave je podmienená kontextom sui generis, lebo príslovie je textom aj kontextom samým osebe a pre seba. Spolupôsobia v ňom viaceré faktory, ktoré ovplyvňujú, resp. v procese konštituovania príslovia ovplyvňovali vypúšťanie zložiek výpovede, a to syntaktický a rytmický paralelizmus s vnútorným rýmom ako pragmatický prostriedok uľahčovania prenosu, organizáciu jazykových

prostriedkov pri uplatňovaní komunikačného zacielenia (najmä referenčného a apelatívneho), estetický zámer a pod. Tieto faktory majú v širokom chápaní pragmatický ráz a rešpektujú aj vnútrojazykové možnosti vzniku elipsy. Nimi sú gramatické zákonitosti jazyka.

V článku sa pokúsime načrtnúť, aký je mechanizmus vypúšťania zložiek v príslovia so súvetnou štruktúrou. Materiál čerpáme zo Záturecké zbierky slovenských prísloví, porekadiel a úsloví (1974). Voľba prísloví bola motivovaná absenciou vplyvu textového okolia. Sú to elipsy ustálené, „čisté". Uvedomujeme si, že pri zlaďovaní diachrónneho a synchrónneho prístupu sa ukazujú paralely s princípom vypúšťania častí výpovede so súvetnou štruktúrou v aktuálnych, neparemiologických prehovoroch. Príslovia sa ukazujú na tento prieskum ako účelnejšie, pretože sa pri výstavbe komunikátu vsúvajú do textu ako celok, ako panely, a to bez narušenia vnútornej štruktúry, pravda, s výnimkou funkčných aktualizácií.

2. Podmienky vhodné na utváranie eliptických konštrukcií poskytujú najmä jednoduché priraďovacie súvetia. V lineárnom radení viet v týchto súvetiach možno pri rešpektovaní sémantických vzťahov vynechať v priradených vetách tie časti, ktoré sa opakujú z predchádzajúcej vety. Je to častý prípad napr. anaforickej elipsy. Vzácnejšie sú prípady kataforickej elipsy. Na preskúmanie spôsobov vypúšťania prísudku v súčinnosti s fungovaním gramatického podmetu a ďalšími doplneniami prísudku sme si zvolili príslovia so syntaktickou štruktúrou jednoduchého odporovacieho súvetia s dvojčlennými vetami.

V súvetných štruktúrach s odporovacím spôsobom priraďovania sa obsahy zložiek sémantických polí viet dostávajú do adverzatívnych vzťahov s rôznymi sémantickými odtienkami a do vzťahov konfrontácie (Bajzíková — Oravec, 1982). Aby kontrast odporovania viac vynikol, analyzujeme príslovia s gramaticky vyjadrenou negáciou. Podmet (sémanticky môže byť vykonávateľom, pôvodcom deja, nositeľom vzťahu, vlastnosti; porov. napr. Svoboda, 1983) predstavuje to, o čom sa vypovedá v predikáte. V príslovia ako gnómických útvaroch podmetom býva často všeobecný podmet, sémanticky ekvivalentný s pomenovaniami *človek, ľudia.* V prehovorovej situácii sa predikačný príznak príslovia vzťahuje často priamo na substanciu, denotát, čím sa explicitne nerealizovaný podmet konštituuje v podobe konkrétnej osoby, veci . . . V týchto prípadoch komunikačný dôraz je na niektorom komponente prísudkovej časti. Platí to pre prvú vetu súvetia. Neprítomnosť explicitného podmetu v druhej vete súvisí s typom súvetnej priraďovacej štruktúry. Veta s nevyjadreným (zamlčaným) podmetom je bezpríznaková (porov. Ružička, 1983), vyjadrený podmet nadobúda príznakový moment zdôraznenia. Vynechanie subjektu v prvej a

v druhej vete prísloví všetkých koordinatívnych súvetných spojení sa nepokladá za elipsu v pravom zmysle slova.

Ako vzniká elipsa v jednoduchom odporovacom súvetí na pozadí paralelnej oscilácie významov podmetovej a prísudkovej časti? Za základné kritérium členenia prísloví — priraďovacích adverzatívnych súvetí s negáciou — pokladáme to, či je gramatický podmet obsadený tým istým (identickým) slovom, alebo nie. V prvom prípade (A) sa sémantický kontrast ťažko zlučiteľných alebo protikladných obsahov konštituuje na zložkách prísudkových častí, a to buď na niektorom z doplňujúcich členov prísudku (1), buď na samom prísudku (2). V prípade (A-1) sa dá ďalej diferencovať, a to v tom zmysle, či ide o valenčný vzťah alebo o nevalenčné adverbiálne, resp. iné doplnenia. V ďalšom postupe pracujeme s označením doplnenie (D) bez bližšej identifikácie. V druhom prípade (B) komunikačné jadro spočíva na sémanticky kontrastnom (odporovacom) vzťahu gramatických podmetov. Kontrast je zárukou, že v príslovíach sa okrem zriedkavých prípadov, o ktorých hovoríme ďalej (B-2), nemusia stavať do protikladu predikáty, ide teda o identické slovesá a tým aj o umožnenie elipsy. To platí pre vety so slovesnými predikátmi a s istými špecifikami aj pre vety so slovesno-mennými prísudkami (porov. ďalej).

2.1. Do typu A-1 patrí väčšina prísloví. Uplatňuje sa v nich komunikačný referenčný zámer, preto sú to zväčša oznamovacie vety. Príklady:

Ryba nejde na udicu, ale na žranicu. (s. 363) — Krava nedojí vemenom, ale pyskom. (s. 226) — Nešťastie nechodí po horách, ale po ľuďoch. (s. 473) — Kapustu mastia na hrade, nie v hrnci. (s. 22) — Mlčané dám, [kde chcem] vrčané nie. (s. 436)

V oboch vetách je identický podmet. Predikátom sa mu prisudzuje ten istý komunikačný príznak (činnosť), v prvej vete negovaný. V druhej vete sa pravidelne vypúšťa sloveso, jadro výpovede sa realizuje prostredníctvom doplnenia, ako ho chápeme vyššie.

Ak je v prísudku prvej vety kladné sloveso, v druhej vete sa objavuje záporná častica *nie:*

Vlk premení srsť, ale nie náturu. (s. 508) — Smrť má kosu, a nie sekeru. (s. 123) — Pred ohňom aspoň so životom ujdeš, ale pred vodou nie. (s. 232) — Ženu len dostane, ale nie matku. (s. 68)

Typ A-1 ďalej zahŕňa aj príslovia s imperatívnym tvarom v prísudku, napr. *Nepozeraj na reč, ale na vec* (s. 186). Výzvovosť ako základná komunikačná funkcia imperatívu je v príslovíach oslabená. Príjemca nepociťuje

výzvovosť, skôr si ju zaraďuje (zväčša s didaktizujúcim zámerom) do referenčnej zložky. Potvrdzuje to opisná konštrukcia *treba* + *infinitív*, porov. *Rybu treba chytiť za hlavu, nie za chvost* (s. 372). Iné príklady:

Neboj sa veľkej ceny, ale mrcha ruky. (s. 217) — Neboj sa malej misy, ale malého hrnca. (s. 248) — Počúvaj ušami, nie zadkom. (s. 333) — Nevyberaj ženu v tanci, ale v poli medzi ženci. (s. 55) — Neponúkaj nôž, ale chlieb. (s. 148) — Nehľaď na psa, ale čí je pes. (s. 149) — Nerob nič podľa práva, ale s právom. (s. 186) — Nepros sa chvostu, ale hlave. (s. 178) — Nejednaj sa s tovarišom, ale s majstrom. (s. 178)

Aj tu je v obidvoch vetách súvetia spoločný podmet. Prvá veta obsahuje gnómickú 2. osobu imperatívu slovesa a jeho komunikačné doplnenie, druhá veta iba doplnenie, ktoré môže byť v ekvipolentnom, graduálnom a podobnom odporovacom (konfrontačnom) vzťahu. Uvedené príslovia patria k vlastným odporovacím súvetiam. Sem patrí aj odporovanie s odstupňúvacím odtienkom v príslovi *Nemysli na boha, len na čerta* (s. 513) a skupina prísloví s najvyšším stupňom obmedzovania, keď druhá veta vyjadruje výnimku z platnosti prvej vety (porov. Bajzíková — Oravec, 1982, s. 173): *Z každého dreva sa dá húžva vykrútiť, len z bazy nie* (s. 187). — *Na druhom všetko vidí, a na sebe ničoho* (s. 433). S použitím vymedzovacích zámen *(všetok, každý, vždy)* je spätý výskyt popieracích (vymedzovacích) zámen typu *nič* ako ekvivalentných prostriedkov intenzifikujúcich základný popierací význam častice *nie*.

2.2. V type A-2 sa do adverzatívneho vzťahu dostávajú významy slovies vyjadrujúcich príznaky činnosti, stavu, ktorých nositeľom, vykonávateľom je rovnaký podmet. Preto tu elipsa slovesa nie je:

Nenáhli, ale potiahni. (s. 356) — Vlk nepýta, ale chytá. (s. 284) — Pes ani kapsy nenosí a vyživí sa. (s. 250)

Elidovať sa môžu len komponenty zložených slovesných tvarov (futúrum, spojenie slovies vnímania s infinitívom a spôsobových slovies s infinitívom vtedy, keď v celom súvetí platí ten istý typ voluntatívnej modality), ktoré nie sú nositeľmi lexikálneho významu. Infinitívy ako časti s rozhodujúcou lexikálnou informačnou hodnotou ostávajú:

Pes nebude hovoriť, ale štekať. (s. 444) — Počuť zvoniť, ale nie zazváňať. (s. 335) — Nemôže sa každý hrdo nosiť, no čisto chodiť áno. (s. 316)

Do modelu A-2 patria varianty s voluntatívnou modálnosťou. Nositeľom významu nutnosti, možnosti, zámeru sú zväčša modálne slovesá. Ako zložky rozhodujúce pre modálny význam vety vo vete ostávajú, vypúšťať sa

môžu neurčitky, a to vtedy, keď sú implikované v sémantike vety: *Nerada by koza do trhu, ale musí* (s. 495). Tu sa dostávajú do adverzatívneho vzťahu významy „nechce — musí". Ukazuje sa, že významová variantnosť modálnych vzťahov zámeru a možnosti *(chce ísť, ale nemôže; môže ísť, ale nechce),* nutnosti a zámeru a pod. umožňuje elipsu neurčitku v druhej vete súvetia (anaforickú elipsu), zriedkavejšie v prvej vete (kataforickú elipsu), porov. aj príslovie iného typu: *Mladý môže zomrieť, starý musí.* (s. 123)

2.3. V type B-1 sa do odporovacieho vzťahu dostávajú podmety, napr. *Rana sa zahojí, slovo nie* (s. 449), príp. sprievodné doplnenia slovesa. Prísudok sa v druhej vete vypúšťa. Ak ide o kataforickú elipsu, vynecháva sa v prvej vete: *Nie zem, ale rok rodí* (s. 223). Aj tu platí, že ak je v prvej vete kladný dej, v druhej vete je suplujúca záporná častica *nie* alebo jej ekvivalenty:

Nasýtený vlk sa uspokojí, ale lakomec nikdy. (s. 284) — Pán po sedliakovi sa ešte vmestí, ale nie sedliak po pánovi. (s. 103) — Boháč boháča zastane, chudobného nikto. (s. 245) — Koláče sa prejedia, chlieb nie. (s. 311) — Hájnik netresce, ale zákon. (s. 192) — Nedávajú mnohule, ale dobrule. (s. 226)

2.4. Typ B-2 predstavujú neeliptické konštrukcie. Medzi slovesnými adverzatívnymi súvetnými príslovami sme nenašli príslovie s touto štruktúrou. Môžeme si pomôcť verbonominálnym príslovím s podmetovým infinitívom. Ide o typ *Ľahko brať na dlh, ale ťažko vracať* (s. 290), *Biť zakázano, ale brániť sa dovoleno* (s. 136) s elipsou spony a jeho variant *Zaceniť je ľahko, ale platiť!* (s. 217), v ktorom intonácia druhej časti a protikladný význam slovesa *platiť* supluje vypustenú časť *je ťažké.*

3. Uvedeným typom elipsy podliehajú aj dvojčlenné súvetné štruktúry s verbonominálnymi predikačnými jadrami. Od prísloví so slovesnými predikátmi sa odlišujú tým, že časté elidovanie spony je výsledkom gnómického charakteru paremiologických jednotiek. Menný predikát s ohľadom na atemporálnosť, zovšeobecnenosť nemusí byť časovo a modálne zaradený slovesnými morfologickými kategóriami. Vynechávanie alebo nevynechávanie spony v príslovia je určované aj rytmickou a estetickou výstavbou, napr. *Čierne oči panské, ale sú cigánske a moje sú sivé, ale spravodlivé.*

Ostatné komponenty predikatívnej syntagmy a doplnenia prísudku sa priraďujú už spomínanému typu elipsy. Najpočetnejšie (na rozdiel od čisto slovesných predikátov) sú eliptické príslovia so štruktúrou A-2 (pozri vyššie):

Žena nebýva dobrá, lež káraná. (s. 65) — Malý, ale zralý. (s. 99) — Míla nenie široká, ale dluhoká. (s. 319) — Nie je toho vtáča, kto ho šklbe, ale kto ho zje. (s. 366) — Už nie je šedivý, ale sivý, a nežení sa. (s. 60)

Gramatický subjekt je v obidvoch vetách ten istý. odporovací vzťah sa realizuje na významovo protikladných komponentoch (príznakoch vlastnosti, stavu, okolnosti). Elidovaná môže byť len sponová časť, príp. spoločné doplnenie. S tým súvisí aj hojný výskyt prísloví so slovesno-menným prísudkom v jednej vete a slovesným prísudkom v druhej vete súvetia: *Starý chlap, ale nemá rozumu za malé dieťa.* (s. 43) — *Chudá mršina, ale dobre ťahá.* (s. 89) — *Chudobný, ale nežiada cudzieho chleba.* (s. 243)

Tu podotýkame, že spojenia *starý chlap, chudá mršina* a adjektívum *chudobný* v uvedených príkladoch možno pokladať za menné komponenty slovesno-menných prísudkov, teda za akési fragmenty, ktoré sú výsledkom lexikografického spracovania prísloví. V konkrétnom prehovore sa používajú dvojako: v podobe explicitnej dvojčlennej vety (napr. *Sused je chudobný, ale . . .),* alebo sa nimi priamo označujú osoby, veci . . . mimojazykovej skutočnosti.

Menná časť prísudku môže byť bližšie určená prívlastkom. Ak je odporovací význam na prívlastku, vzniká typ A-1: *To je plač len od pľúc, nie od srdca* (s. 168). V druhej vete je explicitne vyjadrený len prívlastok.

Ináč sú príslovia typu A-1 vzácne. Ak sa vynechá sponovo-menný prísudok v druhej vete, žiada sa vecný význam doplniť príslovkovým určením (najčastejšie) alebo iným vetným členom, porov. *Dobrý je žart, ale nie vždy* (s. 454). Zo sémantického hľadiska slovo *vždy* obmedzuje platnosť výroku.

Z okruhu B (komunikačné jadro spočíva na sémanticky kontrastnom [odporovacom] vzťahu gramatických podmetov) je neeliptický typ okrajový (porov. B-2 v súvetiach so slovesnými predikátmi).

Častejšie sa vyskytuje typ B-1. Sem patria príslovia ako *Jeden z nás dvoch je blázon, ale ja nie.* Uvádzame aj príslovie s podmetom rozvinutým vedľajšou vetou: *Nie ten majster, ktorý začne, ale ktorý dokoná* (s. 355).

4. Súhra negácie, elipsy, slovosledu a paralelnej súvetnej stavby a s tým súvisiaca slovosledná pozícia zápornej častice *nie* v druhej vete sa ukazuje takto: 1. Ak je v negovanej prvej vete komunikačný dôraz na prísudku (príznaku), vtedy je v druhej vete prítomná zdôrazňovacia častica *áno,* a to v pozícii za subjektom (neprítomnosť častice *áno* môže byť suplovaná intonáciou). Pre názornosť použijeme vykonštruovaný príklad: *Jano nie je majster, (ale) Fero áno.* 2. Ak je v prvej vete dôraz na podmete (nositeľovi príznaku), v druhej vete nebýva častica *áno: Majster nie je Jano, ale Fero.* 3. Ak je v prvej vete kladné sloveso a dôraz na prísudku (príznaku), vyjadrenie slovesa v druhej vete nie je obligátne: *Jano je majster, ale Fero nie.* 4. Ak je v prvej vete dôraz na podmete, v druhej vete sa prísudok vynecháva a častica *nie* býva v antepozícii: *Majster je Jano, (ale) nie Fero.*

V 3. a 4. je vždy v druhej vete prítomná záporná častica *nie*, ktorá nemá len zdôrazňovaciu funkciu, ale slúži aj ako prostriedok negácie. Uvedený mechanizmus platí aj v príslovia so slovesnými predikátmi. Porov. B-1 a možné variácie príslovia *Nežije krása, ale poctivosť* (s. 58); *Krása nežije, ale poctivosť áno* (1.); *Nežije krása, ale poctivosť* (2.); *Krása žije, ale poctivosť nie* (3.); *Žije krása, (ale) nie poctivosť* (4.).

Pripomíname, že tento mechanizmus sa neuplatňuje v príslovia dôsledne. Narúša sa pod tlakom rytmicko-syntaktickej konvergencie spojenej s funkciou rýmu, zámernou zvukovo-estetickou organizáciou slovosledu a ďalšími faktormi. Tu zovšeobecňujúco platí, že princíp paralelizmu si niekedy vynucuje jazykové deformácie: *Krosná nechcú behúňa, ale seď u mňa* (s. 216), *Prajem tebe, ešte lepšie sebe* (s. 137). Aj tu môžu vznikať elipsy, ale už iného druhu.

Na záver zdôrazňujeme, že v štúdii ide o čiastkovú sondu. Ukazuje sa v nej, že príslovie v odporovacom súvetí s explicitne vyjadrenou negáciou umožňuje (s ohľadom na realizáciu komunikačného jadra a na ďalšie faktory) vypúšťanie podmetu a prísudku podľa istých zákonitostí. Zistené výsledky nepokladáme za definitívne, treba ich doplniť prieskumom v iných typoch priraďovacích súvetí.

Literatúra

BAJZÍKOVÁ, E. — ORAVEC, J.: Súčasný slovenský spisovný jazyk. Syntax. Bratislava, Slovenské pedagogické nakladateľstvo 1982. 261 s.

BAUER, J. — GREPL, M.: Skladba spisovné češtiny. Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1975. 364 s.

DANEŠ, F. — HLAVSA, Z. a kol.: Větné vzorce v češtině. Praha, Academia 1981. 272 s.

PANEVOVÁ, J.: Formy a funkce ve stavbe české vety. Praha, Academia 1980. 224 s.

RUŽIČKA, J.: Eliptické vetné konštrukcie. Jazykovedný časopis, *34*, 1983, s. 31—42.

SVOBODA, K.: Větné členy jako pojmy bilaterální. In: Přednášky z 24. běhu Letné školy slovanských studií v roce 1980. Red. J. Tax. Praha, Univerzita Karlova 1983, s. 31—37.

ZÁTURECKÝ, P. A.: Slovenské príslovia, porekadlá, úslovia. Bratislava, Tatran 1974. 760 s.

DISKUSIE

Ferdinand Buffa

O DERIVAČNO-LEXIKÁLNEJ DIFERENCIÁCII V SLOVENSKÝCH NÁREČIACH

1. Živý lexikálny nárečový systém predstavuje iba lexikálny súbor jedného nárečia (mikrodialektu). Nárečová lexika z celonárodného hľadiska, teda ako súhrn jednotlivých nárečových systémov, tzv. makrodialekt už netvorí takú jednotu lexikálneho systému ako jedno nárečie, lebo ako celok vlastne je umelým útvarom (porov. Porochova, 1968). No práve v takomto zložitom útvare sa najmarkantnejšie prejavuje jedna z najcharakteristickejších vlastností nárečového materiálu — jeho geografické rozloženie, najmä jeho územná diferencovanosť. Pri výskume nárečového materiálu sa spravidla sleduje územná diferenciácia jednotlivých nárečí v rámci príslušného jazykového plánu, napr. hláskoslovného, lexikálneho a pod. Slovotvornú diferenciáciu v slovenských nárečiach sme sa pokúsili charakterizovať na základe nového materiálu v doterajších menších príspevkoch (porov. napr. Buffa, 1978, 1980).

V tomto príspevku by sme chceli upozorniť na zvláštny druh derivačno-lexikálnej diferenciácie v slovenských nárečiach. Máme tu na mysli predovšetkým prípady, keď sa slovotvorná diferenciácia nárečových pomenovaní pre jeden a ten istý designát prepletá s lexikálnou diferenciáciou, čiže keď sa na pomenovanie istého pojmu vyskytujú v slovenských nárečiach pomenovania s rozličnými sufixmi i s rozličnými slovotvornými základmi. Rozdiely tohto druhu nie sú v slovenských nárečiach až také časté. Okrem toho si všimneme aj prípady takej lexikálnej nárečovej diferenciácie v rámci jedného pojmu, na ktorej sa zúčastňujú aj odvodené slová. Rozdiely tohto druhu sú pomerne časté a svedčia o blízkosti derivačného a lexikálneho plánu. Príklady sme čerpali najmä z Atlasu slovenského jazyka III (ďalej ASJ; Buffa, 1978—1982) a z iných materiálov archivovaných v nárečovom oddelení Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.

2. Najtesnejšie sa derivačná a lexikálna diferenciácia v nárečiach prelína v prípadoch, keď sa pre ten istý designát tvoria názvy s rozličnými sufixmi aj od rozličných, ale významovo blízkych až totožných slov ako slovotvorných základov. Kombinuje sa tu teda lexikálna synonymita slovotvorných základov so synonymitou slovotvorných prípon, použitých pri týchto názvoch. Tak napr. keď si niekto nezrozumiteľne popod nos niečo hovorí, v jednotlivých nárečiach sa to vyjadrí tak, že takýto človek *hundre,*

dudre, žundre, šomre, frfle, mrmle, brble a pod. Od týchto slov ako slovotvorných základov sa utvorili pomocou sufixov *-oš* a *-ák*, ojedinele aj *-áč* pomenovania pre nositeľov uvedenej vlastnosti, a tak vznikli pomenovania (slovotvorné paralely) *hundroš — hundrák, dudroš — dudrák — dudráč, žundroš — žundrák, šomroš — šomrák, frfloš — frflák, mrmloš — mrmlák, brbloš — brblák* (porov. ASJ III, mapa č. 5). V uvedenom prípade rozdiely medzi slovami s niektorými spoločnými slovotvornými morfémami, teda rozdiely iba v sufixoch pri totožných slovotvorných základoch (typu *hundroš — hundrák, dudroš — dudrák . . .*) alebo rozdiely iba v slovotvorných základoch pri identických sufixoch (typu *hundroš — dudroš, dudroš — šomroš . . .*) majú charakter slovotvorných rozdielov, kým rozdiely medzi slovami bez akýchkoľvek spoločných slovotvorných morfém, teda rozdiely aj v slovotvornom základe a v sufixe (typu *hundroš — dudrák, dudrák — šomroš . . .*) sú už lexikálne. Odlišnosti podobného druhu nachádzame aj pri označeniach nepekne, chybne chodiaceho človeka, kde tiež stoja proti sebe najmä slová na *-oš* (typu *čaptoš, čambloš, šmajtoš . . .*) a na *-ák* (typu *čapták, čamblák, šmajták . . .*), zriedkavejšie aj na *-án, -ál* (napr. *čaptán, čapál*) a iné (porov. ASJ III, mapa č. 6). V obidvoch uvedených expresívnych názvoch ide teda najmä o konkurenciu foriem so sufixom *-oš* (najmä v strsl. a výchsl. nárečiach) a *-ák* (najmä v zápsl. nárečiach), pridaných k rozličným slovotvorným základom, ale aj s tým istým významom. Podobný prípad kombinovanej slovotvorno-lexikálnej diferenciácie je aj pri označení pojmu úžerník, pri ktorom sa vyskytujú odvodeniny so sufixom *-č, -áč, -an, -oš, -ník* od slova *drať* ako slovotvorného základu, ale modifikovaného rozličnými predponami *(z-, vy-, ob-, o-)*: *dráč — zdieroš — zdiernik — zdierač — vidierač — obdierač — odierač — odran* (porov. ASJ III, mapa č. 3).

V daktorých prípadoch uvedeného druhu derivačno-lexikálnej diferenciácie majú jednotlivé slovotvorné základy iba približný, nie celkom totožný význam. Tak napr. na pomenovanie hrubého odpadu, ktorý ostával pri mlátení obilia, sa od slovotvorných základov *uhrabať, ohrabať, pohrabať, vyhrabať, zhrabať* (každý s iným významovým odtienkom) utvorili pomenovania, ako *úhrapki* (najmä zápsl.), *ohrapki* (najmä strsl.), *pohrapki* (najmä gemer.), *vihrapki* (najmä šariš.), *zhrapki* (najmä novohrad.) so sufixom *-ok* a ďalej so sufixom *-(an)iny: vihrabini* (spiš.) a *hrabaňini* (užská oblasť; porov. ASJ III, mapa č. 38). Podobné rozdiely sú aj v príbuznom označení zhrabaných zvyškov obilia na strnisku, ako to vidieť z variantov *hrabanice, hrabance, hrabaňina, zhrabaňina, hrabaňisko, pohrabini, ohrabini, zhrabovini,* ktoré v slovenských nárečiach prevažujú, proti zriedkavejším názvom so sufixom *-ok: zhrapki, pohrapki, záhrapki, ohrapki, hrapki, úhrapki* (porov. ASJ III, mapa č. 37).

V slovotvorných základoch môžu byť rozdiely aj iného druhu, napr. slovnodruhového, keď jednotlivé odvodeniny nie sú utvorené od toho istého slovného druhu, ale majú etymologicky totožnú koreňovú lexému. Tak napr. pre človeka, ktorý smrdí, sú v slovenských nárečiach známe odvodeniny od substantívneho základu *smrad*, od adjektívneho základu *smradľavý* i od slovesného základu *smrd(ieť)* s rozličnými sufixmi, ako to vidieť z príkladov *smradliak — smrdliak, smradiak — smrdák, smradúch — smrdúch* (výchsl. *śmerdžuch*), *smradoch — smrďoch* (výchsl. *śmerdzoch*), *smradoš — smrdoš, smradľoš — smrdľoš* (porov. ASJ III, mapa č. 48). Celkove tu prevažujú deverbatívne odvodeniny, ktorým v strsl. a zápsl. nárečiach konkurujú (roztratene) desubstantívne deriváty.

Ako z našich príkladov vidieť, pre uvedené derivačno-lexikálne diferencie je charakteristické, že okrem sufixálnych rozdielov sa pri nich strieda aj slovotvorný základ, ktorý je buď významovo totožný, ale etymologicky rozličného pôvodu (typ *hundrák, šomrák . . .*), alebo je etymologicky (t. j. z hľadiska koreňa) totožný, ale s istými významovými odtienkami (typ *úhrabky, ohrabky, výhrabky . . .*). Iba formálne „lexikálne" sú rozdiely v slovotvorných základoch vtedy, keď sa líšia iba slovnodruhovým zaradením (typ *smradliak — smrdliak . . .*). Zo zemepisného hľadiska uvedené rozdiely charakterizuje to, že jednotlivé podoby sa často prepletajú, teda spravidla nevytvárajú samostatné oblasti. Z toho by vychodilo, že tí, čo tieto podoby vytvárali, akoby si ani uvedené rozdiely neuvedomovali, akoby boli teda pre nich podružné, zanedbateľné. Sú však aj také prípady, že istý typ slovotvorného základu sa viaže na určitú oblasť alebo aspoň v nej prevažuje. Tak napr. deadjektívna odvodenina *ovsenisko* „pole po ovse" sa viaže na zápsl. nárečia (aj v podobe *ovosnisko*) a na väčšinu strsl. nárečí (okrem ich svých. časti), kým desubstantívna podoba *ovsisko* prevažuje vo výchsl. nárečiach (s presahom do svých. strsl. nárečí), ale vých. Zemplín má deadjektívnu podobu *ovsianka*. Pritom však aj v strsl. a zápsl. nárečiach sa miestami vyskytuje desubstantívna podoba *(ovsisko)* a naopak, aj vo výchsl. nárečiach je miestami deadjektívna forma (*ovsenisko;* porov. ASJ III, mapa č. 93). Zdá sa teda, že pri takýchto derivačno-lexikálnych diferenciách je závažnejšia slovotvorná zložka, ktorá je pri nich reprezentovaná príslušným sufixom.

3. Ak vychádzame zo súboru celoslovenských nárečových pomenovaní ako celku pre jeden a ten istý jav, potom medzi derivačno-lexikálne diferencované javy nám prichodí zaradiť aj také prípady, v ktorých sa popri slovotvornej diferenciácii ako hlavnej vyskytujú aj odlišné lexikálne prvky (často v podobe nemotivovaných slov) alebo naopak, keď popri lexikálnej diferenciácii ako hlavnej máme aj odvodené slová, ktoré svojím slovotvorným základom s nimi nesúvisia. Pritom uvedené odlišné prvky môžu

vytvárať iste areály, ale veľmi často sa vyskytujú na menších oblastiach, resp. v jednotlivých mikrodialektoch.

Tak napr. na pomenovanie úzkych rezaných pásikov z cesta prevažujú v slovenských nárečiach odvodené pomenovania *rezance* (strsl. — zápsl.), *rezanky* (výchsl.), ale v jzápsl. nárečiach prevláda v tomto význame neodvodený výraz *slíže* (*slížiky* a pod.), ojedinele aj *krájance*. Podobne pre spodnú dosku na voze prevažujú v slovenských nárečiach odvodené výrazy typu *spodniarka, spodnica,* ale v jzápsl. nárečiach prevažuje výraz *dno*. Ďalej napr. pre toho, kto po dedine bubnoval a oznamoval isté správy, prevládali názvy *bubeník* (strsl. — zápsl.) a *bubniar* (výchsl.), ale v strsl. a zápsl. nárečiach sa pomerne často vyskytujú aj slová, ako *konšel, kižbír, polgár* a pod. Alebo napr. pre vyrúbané miesto v lese prevažujú názvy *rúbaň* a *rúbanisko,* ale na Orave prevláda slovo *šľôga* a v Liptove i na Spiši *šľog (šľog)*. Ako z príkladov vidieť, proti odvodeným slovám, prevažujúcim v slovenských nárečiach, v daktorých ich — spravidla menších — oblastiach sa vžilo iné, nemotivované pomenovanie, spravidla cudzieho pôvodu.

V iných prípadoch sa popri prevažujúcej lexikálnej diferenciácii vyskytujú aj slovotvorné ekvivalenty, i keď v početne menšom rozsahu. Tak napr. na označenie nádoby na polievanie prevažujú v slovenských nárečiach pomenovania *krhla* (zápsl.), *kupa* (strsl.), *kop* (spiš.) a *gargala (výchsl.),* popri ktorých sa vyskytujú ešte aj odvodené pomenovania: *kropáč* (lipt.), *polievak* a *polievačka* (výchsl.). Alebo starodávna drevená zámka na dverách sa volala *haspra* (strsl. — zápsl.) a *ríget'* (výchsl.), ale miestami v strsl. nárečiach aj *zápor,* resp. *záporka, zášmička* (pri B. Bystrici) a *skobeľ* (miestami výchsl.). Ďalej napr. zátka na fľaše sa v nárečiach volá *štupeľ* (zápsl.), *štopeľ* (strsl.), *ďugov* (výchsl.), *špunt* (strsl. — zápsl.), ale miestami v strsl. a zápsl. nárečiach aj *zátka* a vo výchsl. aj *zatička*. Ručný nástroj na vŕtanie sa nazýval *nebožiec* (strsl. — zápsl.) a *švider* (výchsl.), ale miestami aj *vŕtačka, vrták, vrtač* a pod. Pre časť hrdla sliepky, v ktorej sa zbiera potrava, majú zápsl. a výchsl. nárečia názov *vole,* strsl. *hrvoľ,* ale miestami je aj *jedzák* (pri Leviciach) a *pijak* (pri Bánovciach n. Bebr.). Takýchto príkladov je v slovenských nárečiach pomerne veľa. Svedčia najmä o slovotvornej aktivite našich nárečí v minulosti a o pomerne samostatnom rozvoji jednotlivých dialektov vo využívaní slovotvorných prostriedkov.

O slovotvornej aktivite i o samostatnej slovotvorbe aj menších nárečových celkov svedčia aj také — pomerne časté — prípady, keď proti celonárodnému neodvodenému názvu sa na menšej oblasti vyskytuje vlastné odvodené pomenovanie (zriedkavejšie aj viac odvodených pomenovaní, často so spoločným slovotvorným základom) pre ten istý pojem; napr.

proti celoslovenskému názvu *ihla* sa v Nitr. a Tekov. župe vyskytuje odvodený názov *šivačka*. Alebo proti celoslovenskému slovu *dym* je v Gemeri výraz *kadík* a na okolí Zvolena *käd*. Podobne proti celoslovenskému slovu *teľa* je miestami v strsl. nárečiach *ciciak*, v zápsl. *cecák*, v Honte aj *ciciača*. Ďalej napr. za celoslovenský výraz *suka* je v jzápsl. nárečiach *psina*, za výraz *bahrá* majú pri Senici slovo *obklady*, za slovo *rina* je pri N. Zámkoch *odtek* a pri Humennom *odlivka*. Za celoslovenský výraz *topor* je na jzáp. Slovensku *tešla* i *teslica*, za pomenovanie *triesky* sú miestami odvodené výrazy typu *kresanice* i *kresance, kresanky, krešliny, kresačky* a pod. Za celoslovenský výraz *palec* je pri Čadci slovo *hrubiček*, za slovo *cintorín* (*cmiter* a pod.) je na Spiši aj *śmertňica* atď. Je prirodzené, že rozdiely tohto druhu sú už čisto lexikálne, hoci sa na nich zúčastňujú aj odvodené slová.

4. Z rozboru istého typu derivačnej a lexikálnej diferenciácie v nárečovej lexike nám vychodí, že aj v jednotlivých slovenských mikrodialektoch, pokiaľ ide o jednotlivé slová, sa tvorenie slov uplatňovalo značne odlišne a to nielen v tom, že sa odlišne uplatňovali jednotlivé slovotvorné prostriedky, najmä sufixy, ale že ani výskyt odvodených slov nie je v jednotlivých mikrodialektoch rovnaký. V dôsledku toho sú prípady, že v rámci pomenovaní pre jeden designát sa môžu v jednotlivých nárečiach uplatniť synonymné slovotvorné prostriedky, teda sufixy (napr. *hundrák — hundroš)* alebo slovotvorné základy (napr. *hundrák — frflák)*, resp. aj obe zložky odvodeného slova (napr. *hundrák — frfloš*), čím vznikajú rozličné protiklady, a to slovotvorné (typ *hundrák — hundroš, hundrák — frflák*) i lexikálne (typ *hundrák — frfloš*). V rámci takejto jednej významovej jednotky všetky pomenovania známe v makrosystéme súhrnne vytvárajú lexikálno-derivačnú nárečovú diferenciáciu.

V slovenskom nárečovom makrosystéme sú okrem toho pomerne časté prípady, keď istému odvodenému slovu v jednom nárečí zodpovedá ako adekvátne synonymum v inom nárečí neodvodené slovo, resp. slovo odvodené od iného slovotvorného základu. V celoslovenskom makrosystéme takéto dvojice tvoria lexikálne opozície, ktoré často existujú popri slovotvorných opozíciách. Aj takéto rozdiely medzi mikrosystémami zaraďujeme medzi lexikálno-derivačné (napr. *rezance — rezanky — krájance — slíže)* alebo derivačno-lexikálne (napr. *krhla — kupa — gargula — polievačka — polievak — kropáč)* rozdiely.

Prvý druh lexikálno-derivačných rozdielov (typu *hundrák — hundroš, hundrák — frfloš*) vznikol ako dôsledok svojského využívania synonymných sufixálnych morfém a synonymných lexikálnych morfém ako slovotvorných základov v jednotlivých nárečových mikrosystémoch alebo istých oblastiach. Druhý typ lexikálno-derivačných, resp. derivačno-lexikálnych

diferencií (typu *bubeník — bubnár — konšel — kižbír . . ., krhla — gargala — kropáč — polievak . . .*) azda súvisí s rozličným prístupom hovoriacich k predmetu, ktorý sa mal pomenovať: v istých nárečiach akoby dali prednosť nemotivovaným, často prevzatým slovám, kým inde si tú istú skutočnosť interpretovali svojsky a dali jej isté motivované, väčšinou doteraz priezračné pomenovanie.

Literatúra

BUFFA, F.: O rozličných stupňoch nárečovej slovotvornej diferenciácie. Jazykovedný časopis, *29*, 1978, s. 74—78.
BUFFA, F.: O rozličných druhoch nárečovej slovotvornej diferenciácie. Jazykovedný časopis, *31*, 1980, s. 54—57.
BUFFA, F.: Atlas slovenského jazyka III. Tvorenie slov. Bratislava, Veda 1978—1982.
POROCHOVA, O. G.: Obščerusskaja leksika i dialektologičeskie slovari. In: Slovo v russkich narodnych govorach. Red. F. P. Sorokoletov. Leningrad, Nauka 1968, s. 7, 10.

Ladislav Dvonč

VÝZNAMY SLOV **TAKREČENO** a **TAKPOVEDIAC**

V Slovníku slovenského jazyka (SSJ) IV (1964, s. 487) sa zaznamenáva častica *takrečeno* s výkladom „zdôrazňuje a potvrdzuje neúplnú platnosť nejakého deja" a vysvetľuje sa jej význam aj synonymami *skoro, takmer, bezmála.* Na jej význam ukazuje aj spracovanie hesiel *skoro, takmer* a *bezmála* v tom istom slovníku. Pri slove *skoro* ako častici (označenej rímskou III) sa uvádzajú výrazy *takmer a temer* (SSJ IV, s. 97), pri slove *takmer* sú použité výrazy *skoro, temer, bezmála* (SSJ IV, 1964, s. 486), pri slove *bezmála,* označenom v slovníku ako príslovka, sa uvádzajú výrazy *temer* a *skoro* (SSJ I, 1959, s. 85). Ako vidieť, za synonymný sa tu pokladá aj výraz *temer.* Pri hesle *temer* sa vo výklade uvádzajú iba synonymné výrazy *skoro* a *takmer* (SSJ IV, 1964, s. 505). Z hľadiska SSJ treba ešte uviesť ďalší člen tohto synonymného radu, a to časticu *čajsi,* uvádzanú v SSJ I, 1959, s. 189 s týmito významami: 1. skoro, takmer, 2. pravdepodobne, asi. V prvom význame sa tu uvádzajú synonymné výrazy *skoro* a *takmer.* SSJ uvádza slovo *čajsi* bez štylistického hodnotenia (iba podobu *čajs'* hodnotí ako básnickú), dnes sa však už pociťuje ako zastarané, príp. nárečové.

Synonymické rady pri jednotlivých časticiach vyzerajú takto:

bezmála: skoro, temer,
čajsi: skoro, takmer,

skoro: takmer, temer,
takmer: bezmála, skoro, temer,
takrečeno: bezmála, skoro, takmer,
temer: skoro, takmer.

Ako vidieť, pri výklade významu týchto častíc sa nie vždy uvádzajú všetky synonymné častice, napr. pri častici *bezmála* sa neuvádzajú výrazy *čajsi, takmer* a *takrečeno,* pri častici *čajsi* nie sú výrazy *bezmála, takrečeno, temer* a podobne je to aj pri ďalších časticiach.

Z uvedených častíc zaznamenáva J. Mistrík vo svojej štúdii o časticiach (1959, s. 226—228) častice *bezmála, čajsi, takmer, takrečeno* a *temer,* nezaznamenáva časticu *skoro,* resp. používanie výrazu *skoro* ako častice. Podľa J. Mistríka patria tieto častice medzi spôsobové čiže modálne častice a v ich rámci medzi hodnotiace častice. O synonymite týchto častíc sa tu nehovorí.

V Morfológii slovenského jazyka (1966, s. 757—801) sa pri časticiach *bezmála, čajsi, skoro, takmer, takrečeno* a *temer,* ktoré sa hodnotia ako vytyčovacie hodnotiace častice, uvádzajú tieto synonymné výrazy:

bezmála: Ø,
čajsi: skoro, takmer,
skoro (variant *čoskoro*): čajsi, takmer, temer,
temer: čajsi, skoro, temer,
takrečeno: takmer,
temer: skoro, takmer.

Z prehľadu vidieť, že v Slovníku slovenského jazyka aj v Morfológii slovenského jazyka sa ako synonymné najčastejšie uvádzajú častice *skoro, takmer* a *temer,* ostatné častice sa používajú zriedkavejšie a napr. častica *takrečeno* sa ako synonymum vôbec neuvádza.

Popri častici *takrečeno* a jej synonymných ekvivalentoch sa v súčasnej spisovnej slovenčine začína používať nová častica *takpovediac,* ktorá sa ešte v normatívnych príručkách nezaznamenáva. To ukazuje, že vznikla iba nedávno.

Častica *takpovediac* sa používa v knihách, napr.:

Sobáš bol *takpovediac* ohlásený. (M. Druon, Keď kráľ prehrá Francúzsko, Prel. T. Černá, Bratislava 1980, s. 29) — Je *takpovediac* na opačnej strane. (P. C. Tacitus, Agricola. Anály. Germánia. História. Prel. J. Žigo a kol. Bratislava 1980, s. 49)

Stretávame sa s ňou aj na stránkach rozličných časopisov, napr.:

Ostáva však aj čosi „za hranicou, kde sa končí náš obzor" (Engels), *takpovediac* vesmír. (Kozmos, *6,* 1965, s. 130) — Údaje možno brať *takpovediac* z iných

planét. (Nedeľná Pravda, *13*, 1980, č. 35, s. 16) — Sú *takpovediac* výrobcovia krásna. (Nové slovo, *22*, 1980, č. 42, s. 4) — Turistické sťahovanie národov sa stalo *takpovediac* svetovou módou. (Expres, *13*, 1981, č. 3, s. 8) — Začneme *takpovediac* od konca. (Dorka, *16*, 1981, č. 1, s. 2) — Utvára drámy *takpovediac* na odbyt. (Televízia, *16*, 1981, č. 33, s. 9)

Najčastejšie býva na stránkach denníkov:

Volí *takpovediac* „presvedčovaciu" metódu. (Večerník, 26. 8. 1980, s. 5) — V Spojených štátoch takúto hračku môže kúpiť *takpovediac* ktokoľvek. (Práca, 7. 2. 1981, s. 3) — Už niekoľko rokov je *takpovediac* šlágrom. (Pravda, 2. 7. 1981, s. 3) — Odznak *takpovediac* ľudový. (Pravda, 18. 11. 1981, s. 8) — O hodnotách *takpovediac* umŕtvených. (Večerník, 4. 9. 1981, s. 8) — Konečne na Jakubovského vybudoval svojho času Staving *takpovediac* expresne. (Večerník, 5. 10. 1981, s. 1)

Častica *takrečeno* súvisí s prídavným menom *takrečený*, ktoré je trochu zastarané (SSJ IV, 1964, s. 487). V príd. mene *takrečený* ide o spojenie slova *tak* s tvarom *rečený*, ktorý patrí k slovesu *riecť*. Sloveso *riecť* a jeho jednotlivé tvary sa tiež hodnotia ako trochu zastarané (SSJ III, 1963, s. 742), ide však skôr o knižný výraz. Na rozdiel od výrazov *rečený* a *takrečený*, ktoré sa v slovníku uvádzajú ako trochu zastarané, častica *takrečeno* nemá tu takýto kvalifikátor, no zdá sa, že aj pri častici *takrečeno* treba počítať s tým, že v najbližšej budúcnosti sa bude kvalifikovať ako zastaraný alebo trochu zastaraný výraz. Svedčí o tom práve vznik a používanie novej častice *takpovediac*, ktorá má podobnú stavbu ako častica *takrečeno*, odlišuje sa však od nej tým, že obsahuje bežne používaný tvar *povediac*. Možno predpokladať, že podoba *takpovediac* vznikla ako náhrada za podobu *takrečeno*, ktorá sa začala pociťovať ako zastaraná. Ukazuje sa pritom, že nejde iba o jednoduchú náhradu, lebo nové slovo *takpovediac* sa používa trochu inak ako starší výraz *takrečeno*. Situácia pri slove *takpovediac* je podobná stavu pri slove *takříkajíc* v češtine, ktorému sa venovala osobitná pozornosť.

V spisovnej češtine existuje výraz *takřka*, ktorý sa hodnotí ako trochu zastaraný a knižný, a výraz *takořka*, ktorý sa označuje ako trochu knižný, pričom ich význam sa osvetľuje slovami *skoro, téměř, málem, bezmála* (porov. Slovník spisovného jazyka českého, 1966, s. 764). Hodnotia sa ako príslovky. V Česko-slovenskom slovníku (1979, s. 565) je uvedené heslo *takřka* (tiež ako príslovka) hodnotené ako knižný výraz. K nemu sa uvádzajú slovenské ekvivalenty *takrečeno, takmer, bezmála, čajsi*. Pre nás je tu dôležité zistenie, že výraz *takřka* (resp. i *takořka*), ktorý je už dnes zriedkavý a ktorého ekvivalentom je v spisovnej slovenčine častica *takrečeno*, je v súčasnej spisovnej češtine trochu zastaraný.

Tak ako sa v spisovnej slovenčine začína novšie používať výraz *takpovediac,* aj v češtine sa novšie ustaľuje podobný jednoslovný výraz *takříkajíc* z pôvodného dvojslovného vyjadrenia *tak říkajíc.* (V SSJČ III. s. 236 sa uvádza aj „*říkajíc*".) Výrazom *takříkajíc* a *tak říkajíc* venoval pozornosť E. Dvořák (1979, s. 105—107). Autor hovorí, že tieto výrazy patria do skupiny „autorských komentujúcich poznámok", ktorými autor komentuje použitie takého výrazu, o ktorom sa domnieva, že v plnej miere nevyhovuje požiadavke presnosti, že vybočuje expresívnym charakterom alebo štýlovým zafarbením z celkového zamerania prejavu. Najčastejšie sa nimi uvádzajú expresívne slová a ľudové či slangové frazeologické obraty, použité ako citáty, ktoré podľa autorovej mienky dobre vystihujú jeho myšlienku, ale štýlovo sa od textu odlišujú. Niekedy autor takto komentuje „presahy" vyššieho štýlu, knižné, príp. ošúchané výrazy, frázovité s odtieňom irónie. Menej často ide o autorovu výhradu k výrazu z hľadiska obsahovej priliehavosti, presnosti, použitia. V niektorých prípadoch klesá tento výraz na parazitný prostriedok. Doménou výrazu *takříkajc* je podľa E. Dvořáka publicistika, kde jeho frekvencia mierne vzrastá, ďalej beletria, a to najmä v textoch, ktoré sú blízke hovorovému jazyku, ako aj priama reč. Býva aj v bezprostredných hovorených prejavoch. Nevyskytuje sa v poézii a len celkom výnimočne je v odbornej literatúre. Výraz *takříkajíc* je pôvodne synonymný s výrazom *takřka,* a preto sa v slovníkoch vykladá slovami *takřka, skoro,* hoci sa podľa E. Dvořáka už v tomto význame dlhší čas nepoužíva. Ako vidieť, E. Dvořák predpokladá významový rozdiel medzi pomenovaniami *takřka* a *takříkajíc,* resp. *tak říkajíc.* Na rozdiel od slova *takřka* si obidve slová vo výraze *tak říkajíc* zachovali do značnej miery samostatný význam i slovný prízvuk. Do 60. rokov sa písali takmer výhradne oddelene. Postupne sa však významová samostatnosť obidvoch častí oslabovala a výraz sa začína písať dohromady. Jednoslovné písanie je podľa E. Dvořáka v súlade s postupným zánikom slovesného charakteru silne adverbializovaných ustálených prechodníkov vo všeobecnosti. Toto písanie je posilňované, ako hovorí autor, aj obdobnou tendenciou písať ako zložku adjektívum *takzvaný* a analógiou so slovom *takřka.* Autor pripomína aj paralelný vývin nemeckého výrazu *sozusagen,* ktorý sa tiež píše dohromady. Písanie *takříkajíc* možno podľa autora pokladať za správne, a to najmä v prípadoch, kde sa tento výraz vyslovuje s jedným slovným prízvukom. Významový rozdiel medzi *tak říkajíc* a *takříkajíc* nie je nijaký, a tak sa v budúcnosti, ako autor predpokladá, ustáli jeden spôsob písania.

Doklady na výskyt slova *takpovediac,* ktoré sme vyššie uviedli z jednotlivých oblastí používania spisovnej slovenčiny, ukazujú, že pri slove *takpovediac* sa postupne ustaľuje ďalší význam, ktorý možno vystihnúť

slovami „vlastne, respektíve, teda“ alebo opisnými vyjadreniami typu „inak povedané, inými slovami povedané, možno povedať, možno to tak povedať“ a pod., napr.:

Ostáva však aj čosi „za hranicou, kde sa končí náš obzor“ (Engels), *takpovediac* vesmír (Kozmos, *6*, 1965, s. 130). — Volí *takpovediac* „presvedčovaciu“ metódu. (Večerník, 26. 8. 1980, s. 5)

Od významu „skoro“ (vyjadreného týmto slovom a ďalšími synonymnými výrazmi), ktorý vyjadruje neúplnú totožnosť (dosahovanie totožnosti), sa tu prechádza k významu „vlastne“, pri ktorom ide už o totožnosť, stotožnenie. To zároveň znamená, že slovo *takpovediac* sa v tomto druhom význame dostáva do synonymického radu s inými nesklonnými výrazmi, ako aj s inými opisnými vyjadreniami.

V spisovnej slovenčine sa výraz *takpovediac* vo význame, pri ktorom ide o časticu, píše vždy dohromady rovnako ako prídavné meno *takzvaný* a zodpovedajúca skratka *tzv.*

Literatúra

Česko-slovenský slovník. Red. G. Horák. 1. vyd. Bratislava, Veda 1979. 792 s.
DVOŘÁK, E.: *Tak říkajíc/takříkajíc.* Naše řeč, *62*, 1979, s. 105—107.
MISTRÍK, J.: K otázke častíc v slovenčine. In: Jazykovedné štúdie. 4. Spisovný jazyk. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959, s. 201—228.
Morfológia slovenského jazyka. Red. J. Ružička. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966. 896 s.
Slovník slovenského jazyka. Zv. 1. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959. 816 s.; Zv. 4. 1964. 760 s.
Slovník spisovného jazyka českého. Zv. 3. Red. B. Havránek. Praha, Academia 1966. 1084 s.

SPRÁVY A POSUDKY

XI. zasadanie Medzinárodnej komisie pre slovanské spisovné jazyky v Berlíne

Témou zasadnutia, ktoré pripravila sekcia slavistiky Humboldtovej univerzity v Berlíne v dňoch 1.—4. novembra 1983, boli vývojové tendencie slovanských spisovných jazykov v druhej polovici 19. storočia a na začiatku 20. storočia. Na túto problematiku sa jednak komplexne orientuje bádateľský program berlínskeho pracoviska, jednak toto obdobie má kľúčový význam vo vývine všetkých slovanských spisovných jazykov: charakterizuje ho široká demokratizácia spisovného jazyka, jeho rozšírenie do ďalších komunikačných sfér (publicistika, vedecká tvorba), výrazný vplyv bežných hovorených prostriedkov na utváranie jeho normy atď. Preto aj spomínané obdobie treba nanovo prehodnotiť z aspektu súčasných vedeckých poznatkov v teórii spisovného jazyka.

Vo východiskovom referáte *K dynamike vývoja spisovnej češtiny na prelome storočia* A. J e d l i č k a (Praha) ukázal na potrebu skúmať danú problematiku z hľadiska jazykovej situácie, ako aj zo štruktúrneho (normového) hľadiska. V rovine jazykovej situácie boli pre toto obdobie dominantné dva vzťahy: 1. domáci jazyk — cudzí jazyk; 2. spisovný jazyk — nespisovné útvary. V rovine jazykových prostriedkov sa tieto vzťahy potom premietali do hodnotiacich postojov lingvistov (resp. významných osobností kultúrneho života) k prvkom cudzieho pôvodu, ako aj k hľadaniu kritérií správnosti v zhode s ľudovým jazykom. Dynamiku vývinu spisovného jazyka odhaľujú komunikačné normy, ktoré sa odrážajú v distribúcii jazykových útvarov v jednotlivých komunikačných sférach. Na konci 19. stor. mal v českej jazykovede vedúce postavenie J. Gebauer, ktorý odmietal postoje „brusičov" jazyka. Na začiatku 20. stor. J. Zubatý jemnými charakteristikami štýlových javov utvoril predpoklady na vypracovanie teórie funkčnej štýlovej diferenciácie.

Na príklade prehodnocovania štýlov spisovnej ruštiny v popuškinovskom období A. I. G o r š k o v (Moskva) ukázal, že je ťažké podať ich neprotirečivú charakteristiku a klasifikáciu. Primeranejšie je podľa neho pracovať s typológiou textov a v rámci nej s dvoma makroštýlmi — „naučno-delovým" a „expresívnym". Východiskom tejto analýzy je kompozícia textov, významová jednotka textu. Za základnú jednotku autor navrhuje „slovesný rad"; je to nezáväzná postupnosť diskrétnych prvkov z rozličných jazykových rovín, spojených tou funkciou, ktorú majú plniť v príslušnej komunikačnej sfére. Iste nie je bez zaujímavosti konštatácia, že významným činiteľom v rozvíjaní dynamiky spisovnej ruštiny v druhej polovici 19. stor. boli publicistické a vedeckopopularizačné texty.

Základnými problémami a metodologickými aspektmi vývoja slovanských spisovných jazykov v druhej polovici 19. stor. sa zaoberal K. G u t s c h m i d t (Berlín). Doteraz sa pri skúmaní každého jazyka postupovalo odlišne, preto v súčasnom štádiu treba hľadať zjednocujúce kritériá, najmä pokiaľ ide o vzťah typologizácie jazykových situácií k periodizácii spisovného jazyka, o skúmanie štýlových a komunikačných noriem v porovnaní s normami jazykového systému, ako aj o pramene skúmania spisovných jazykov (navrhuje rozšíriť ich o výskum osobnej korešpondencie, praktické učebnice slovanských jazykov pre

Neslovanov, o väčší počet prekladov umeleckej literatúry a i.). Periodizáciu spisovných jazykov pomôže hlbšie osvetliť aj konfrontačný aspekt.

Ďalšie referáty boli zacielené na užšiu problematiku jednotlivých slovanských jazykov. A. N. Kožin (Moskva) pri skúmaní vzťahu medzi spisovným jazykom a jazykom umeleckej literatúry v druhej polovici 19. stor. nepopiera tvrdenie V. V. Vinogradova (zatiaľ nedostatočne podložené faktmi), že v tomto období akoby ustupovala úloha jazyka umeleckej literatúry do pozadia. — G. Hüttl-Folterová (Viedeň) na viacerých konkrétnych príkladoch dokumentovala fakt, že proces internacionalizácie ruskej lexiky v druhej polovici 19. stor. bol oveľa širší, ako sa to pripúšťa. Terminologické rady v ruštine sa rozvíjali v tesnom kontakte so západnými jazykmi, preberali sa vlastné celé hniezda. — Ako ukázal R. Rusinov (Veliko Tarnovo), jednotná norma spisovnej bulharčiny a jej štýlová diferenciácia sa utvárali až do začiatku 20. stor., keď sa začal uplatňovať vplyv západných nárečí (Sofia), ktoré nadobudli nadnárečový charakter a stali sa základom súčasnej spisovnej bulharčiny.

Druhý deň zasadania otvoril D. Brozović (Zadar). Oproti všeobecne rozšírenému preceňovaniu úlohy obrodenia vo vývine chorvátskeho spisovného jazyka vyzdvihol význam politickej a kultúrnej situácie na konci 19. stor. a jej dosah na jeho formovanie. Konštatoval, že mladogramaticky orientovaní lingvisti v tomto období viac uškodili vývinu jazyka, ako pomohli. Doteraz sa málo docenil prínos sovietskej sociolingvistiky 20.—30. rokov pre výskum danej problematiky. — J. Toporišič (Ľubľana) predstavil zložitú situáciu vo formovaní novodobej spisovnej slovinčiny ako dôsledok toho, že jej nositelia žili v rozličných štátnych útvaroch. Etapu „slavizácie" slovinčiny (1860—1890) — ako reakciu na kalky z nemčiny — postupne vystriedali krátke obdobia „deslavizácie", „decirkevnoslavizácie", centralizácie a dehistorizácie, až sa vykryštalizovala súčasná podoba spisovnej slovinčiny. — S. Urbańczyk (Krakov) upozornil na to, že kým v prvej polovici 19. stor. sa ešte videl ideálny vzor v poľštine 16. stor., od druhej polovice 19. stor. sa už začali klásť základy modernej poľštiny najmä vďaka zjednocujúcim tendenciám uplatňovaným v publicistike a v realistickej próze.

Berlínska slovakistka A. Gladrowová poukázala na hlavné vývinové tendencie v skúmanom období v spisovnej slovenčine a najmä na kodifikáciu jej normy, pričom vychádzala z pojmu jazykovej situácie. Všímala si predovšetkým osobitosti kodifikácie v Mrázovej a Viktorinovej gramatike. Zdôraznila, že Czambelova kodifikácia vychádzala zo súdobého jazykového stavu, nehľadiac na Czambelove teoretické východiská o tom, že slovenčina je pôvodom juhoslovanský jazyk, ktorý sa v priebehu storočí počeštil. — J. Bosák (Bratislava) v zhode s úvodným referátom A. Jedličku ukázal, že S. Czambel najskôr v práci Slovenský pravopis (1890) objektívne riešil rozpor medzi domácimi jazykovými prostriedkami a cudzími jazykovými prostriedkami v prospech domáceho jazyka, kým v poslednej práci Rukoväť spisovnej slovenčiny (1902) svojou kodifikačnou činnosťou otváral cestu tým tendenciám, ktoré boli prejavom dominantného uplatňovania sa nového protirečenia, a to medzi spisovným jazykom a nespisovnými útvarmi. Hlavnou zásluhou S. Czambela bolo úsilie o rovnováhu medzi jazykovou praxou a charakterom kodifikácie, ako aj smerovanie k systémovej podstate jazyka. — H. Faska (Budyšín) načrtol problematiku utvárania jednotnej grafiky a pravopisu lužickej srbčiny v 19. stor. v rámci dvoch uzavretých spoločenstiev. — D. Buttlerová (Varšava) kon-

frontovala vývin poľštiny v druhej polovici 19. stor. so situáciou v ostatných slovanských jazykoch, pričom podrobnejšie charakterizovala umiernený charakter poľského purizmu: norma spisovnej poľštiny nevychádzala z teórie kodifikátorov, ale mala „prirodzený" charakter; terminologické sústavy sa utvárali výlučne z domácich zdrojov; na dynamický rozvoj normy výrazne vplývala aj konverzačná reč salónov, divadla a pod. — A. I. Žuravskij (Minsk) ukázal na dlhodobosť procesu formovania noriem spisovnej bieloruštiny, ktorý trval od konca 18. stor. až do začiatku 20. stor. — S. Heylová (Berlín) založila svoj príspevok na konkrétnej analýze vývoja hypotaxy v spisovnej bieloruštine na začiatku 20. stor.

Z prednesených referátov i z bohatej diskusie vyplynulo, že treba skúmať nielen to, čo jazyk „predstavuje", ale najmä to, čo sa v ňom „deje". Jednotlivé jazykové javy a procesy v dnešnom štádiu analýzy vyžadujú „usúvzťažňovací" pohľad (či skôr nadhľad), a to predovšetkým budovaním teoretickej základne pre analýzu mimojazykových činiteľov, komplexným chápaním jazykovej situácie (potreba sociolingvistických výskumov). Aj pri analýze skúmaného obdobia sa potvrdilo, že existujúca klasifikácia funkčných štýlov je priúzka, nepostačuje na zachytenie dynamiky skúmaných procesov, adekvátnejšia je klasifikácia podľa komunikačných sfér.

Netreba vari ani opakovať, že zasadnutie komisie bolo zásluhou sekcie slavistiky a hlavného organizátora stretnutia K. Gutschmidta perfektne pripravené nielen z vedeckej, ale aj zo spoločenskej a kultúrnej stránky. Materiály z rokovania vychádzajú v 6. čísle časopisu Zeitschrift für Slawistik (1984).

J. Bosák

Nový úvod do štúdia jazykovedy

Po základoch jazykovedy J. Horeckého (1978) a Úvode do štúdia jazykov od Š. Ondruša a J. Sabola (1980, 1984) vyšiel u nás ďalší všeobecnojazykovedný úvod v knižnej úprave. Jeho autorom je A. Erhardt, ktorý ho rovnako ako J. Horecký nazval *Základy jazykovedy* (Praha, Státní pedagogické nakladatelství 1984. 187 s.). Keďže ide o pozoruhodnú prácu, rozhodli sme sa informovať o nej aj v Slovenskej reči.

Základy jazykovedy A. Erhardta sa členia na desať kapitol v tomto poradí: 1. Jazyk — Jazykoveda (s. 7—20), 2. Štruktúra prehovoru — Jednotky jazyka (s. 21—24), 3. Fonetika — Fonológia (s. 25—61), 4. Morfológia (s. 62—71), 5. Lexikológia — Sémantika (s. 72—77), 6. Gramatické kategórie (s. 78—103), 7. Syntax (s. 104—119), 8. Jazyk a spoločnosť (s. 120—134), 9. Klasifikácia jazykov (s. 135—162) a 10. Písmo (s. 163—170).

V prvej kapitole sa vysvetľuje vzťah medzi jazykom a rečou, definujú sa pojmy jazykoveda, prehovor, rečový akt spoločenská povaha jazyka a pod. Autor sa dotýka aj otázky, či jazyk je vo svojej podstate materiálny alebo ideálny. Tento problém autor rieši tak, že vo zvukovej zložke jazyk hodnotí ako materiálny (to bezpochyby), ale že je úzko spojený s ideálnom (s oblasťou ľudského vedomia). Avšak na otázku, či je toto ideálno súčasťou jazyka, autor priamu odpoveď nedáva.

Ďalej nasleduje veľmi inštruktívny výklad o znaku, znakovej podstate jazyka,

o systéme (systémovej povahe jazyka), štruktúre, modeli, o metódach používaných v jazykovede, o jej členení, o mieste jazykovedy v hierarchii vied atď. Osobitne si treba povšimnúť, že autor jazykovedu definuje ako výlučne teoretickú disciplínu: „Jazykoveda (...) je teoretická spoločenskovedná disciplína zaoberajúca sa skúmaním prirodzených ľudských dorozumievacích kódov — jazykov" (s. 7). To prirodzene znamená, že za rámec jazykovedy sa vykazujú všetky jej aplikačné oblasti, jazyková výchova i aplikácie v oblasti kybernetiky.

V ďalších kapitolách autor predkladá koncízny výklad o segmentácii (makrosegmentov na mezosegmenty a mikrosegmenty), o klasifikácii jazykových jednotiek, medzi ktorými sa osobitná pozornosť venuje predovšetkým suprasegmentálnym jednotkám. Uvažuje sa tu aj o vzťahu fonetiky a fonológie. Autorov výklad, že fonológia tvorí nadstavbu nad fonetikou, v danom zmysle iste platí, ale s nevyhnutným doplnením, ktoré viackrát zdôrazňoval E. Pauliny, že vzhľadom na to, ako sa poníma a hodnotí, resp. ako funguje zvuková stránka v životnej praxi pri normálnom používaní jazyka, je prvým a základným stupňom prístupu ku skúmaniu zvukovej stránky práve fonológia. Pri dorozumievaní nepozorujeme zvuky ľudskej reči ako fyzické objekty, ale sledujeme iba to, ako zvuky, odlišujúc sa od seba alebo podobajúc sa na seba, tvoria slová a tvary, ktoré sa podľa istých pravidiel zoraďujú do výpovedí. V tomto zmysle je potom teoretická fonológia vedeckým vysvetľovaním a opisovaním fungovania toho, čo živelne existuje v praxi pri dorozumievaní. A fonetika s jej čisto analytickým prístupom je druhotná, nadstavbová.

Informácie z artikulačnej fonetiky sa uvádzajú v hojnejšej miere, než je zvykom, zato málo informácií je tu z akustickej fonetiky (viac-menej sa len odkazuje na literatúru). Skutočne pozoruhodný je však autorov výklad o intonácii a prízvuku, ktorý vychádza z predpokladu, že i tieto kategórie sú realizáciami istých paradigmatických jednotiek a treba im prideliť miesto vo fonologickom systéme. Kým však intonácia tvorí podsystém, v ktorom kontrastujú medzi sebou najmenej dve dištinktívne jednotky, prízvuk na paradigmatickej osi nekontrastuje s nijakou inou rovnorodou jednotkou — iba na syntagmatickej osi (segment je buď prízvučný alebo nie). Ďalej sa však obdobná jednotka identifikuje aj na segmentálnej rovine, ktorou je podľa autora dieréza. Jej segmentálna povaha vyplýva z toho, že sa môže realizovať ako pauza alebo dokonca ako osobitná hláska (ráz), pričom naozaj kontrastuje tiež iba s nulou (dva segmenty sú buď oddelené dierézou alebo nie). A. Erhardt potom jednotky, ktoré kontrastujú medzi sebou, nazýva fonémami, a izolované jednotky, ktoré kontrastujú len s nulou, prozodémami (škoda, že tento termín je už obsadený ináč). Erhardtov systém rozčleňuje zvukové jednotky na segmentálne fonémy, suprasegmentálne fonémy, segmentálnu prozodému a suprasegmentálnu prozodému.

Zaujímavý je aj typologický výklad o spoluhláskových a samohláskových systémoch (nie celkom presné je tvrdenie, že najjednoduchší spoluhláskový systém má havajčina, lebo túto prioritu si zachováva jazyk obyvateľov Markézskych ostrovov), kde sa dôsledne vychádza z binaristickej koncepcie dištinktívnych príznakov, ďalej výklad o slabike, intonácii a typologicky orientovaný exkurz o delimitačných prostriedkoch v jednotlivých jazykoch. Typológovia sa tejto oblasti doteraz málo venovali, hoci, ako ukazuje A. Erhadt, v tejto veci sú veľmi nápadné rozdiely medzi skupinami jazykov.

Princípy morfologickej analýzy sa vykladajú najmä na príklade afixov. Do

morfologického výkladu sa netradične zaraďuje aj úvaha o vzťahoch medzi jazykovednými disciplínami. V rámci kapitoly o lexikálnej sémantike sa postupne preberá problematika sémantických polí, klasifikácie semém, komponentovej analýzy, pri gramatických kategóriách sa osobitná pozornosť venuje gramémam, rodu (triede), diatéze, číslu, vidu, času, spôsobu, určenosti, osobe, pádu a slovným druhom. Výklad tejto časti je orientovaný výrazne typologicky.

Úlohou syntaxe je podľa autora opis syntaktických (morfotaktických) vzorcov jazyka, t. j. pravidiel, na základe ktorých sa znakové jednotky (morfémy) spájajú do komunikatívnych celkov (viet). V tom, že sa tu nehovorí o slovách, ale morfémach, ohlášajú sa prístupy amerického deskriptivizmu. V zásade však autor vychádza z princípov závislostnej syntaxe, len občas preberá niektoré prvky z iných syntaktických teórií.

A. Erhardt sa tu okrem iného zmieňuje aj o rozlišovaní hĺbkovej a povrchovej štruktúry vety, ktoré stotožňuje s rozdielom medzi vnútornou a vonkajšou rečou. Je celkom prirodzené, že sa mu potom prínos generatívnej gramatiky do tejto teórie stráca. Zvyčajne sa však uvedené dištinkcie (povrchová/hĺbková štruktúra vety — vonkajšia/vnútorná reč) v lingvistických výkladoch nekryjú. Autor ďalej uvádza viaceré argumenty v prospech tézy o dominantnosti prísudku vo vete. Tento problém sa tu uzatvára tak, že jestvujú síce vety neslovesné, ale nie vety bez predikátu.

V sociologickej kapitole o jazyku a spoločnosti je predmetom výkladu vznik ľudskej reči, diferenciácia a integrácia vo vývine jazykov, vonkajšie dejiny jazykov, podávaných na pozadí vývinových stupňov ľudskej spoločnosti. Kapitolu o klasifikácii jazykov si možno konfrontovať s výkladom v kompendiu Jazyky sveta od V. Krupu, J. Genzora a L. Drozdíka, ktoré vyšlo iba prednedávnom. V obidvoch príručkách sa totiž veľmi inštruktívne hovorí o problémoch s typologickou, areálovou a genealogickou klasifikáciou jazykov a podáva súvislý výklad o fonologických, morfologických a syntaktických typologických ukazovateľoch. No to, čo je pri ich porovnaní na prvý pohľad veľmi nápadné, sú rozdiely v počtoch hovoriacich jednotlivými jazykmi. Možno povedať, že Erhardtove údaje sú nepochopiteľne skromné, čo platí navyše aj o uvádzanom počte jazykov v jednotlivých makrofylách. Na porovnanie uveďme aspoň tri údaje: A. Erhardt odhaduje počet hovoriacich čínštinou na 800 miliónov (Jazyky sveta 990 miliónov), slovensky hovoriacich na 4,5 milióna (Jazyky sveta 5,8 miliónov), počet severoamerických jazykov odhaduje na 200 (Jazyky sveta 300) atď.

Z toho, čo sme doteraz uviedli, je iste zrejmé, že v podobe Erhardtových Základov jazykovedy sa študentom filológie dostáva do rúk ďalší výrazný úvod do jazykovedy. Cenná je jeho typologická orientácia, bez ktorej sa zrejme nezaobíde nijaká ďalšia študijná príručka tohto typu. Je známe, že typologický pohľad často pomáha vyjasniť „skryté" javy a kategórie v jazyku, čoho veľmi dobrým dokladom je aj táto Erhardtova kniha.

S. Ondrejovič

Ešte o slovesách dobyť (sa) — dobývať (sa) a dobiť (sa) — dobíjať (sa). Cieľom našej úvahy o dvojici slovies *dobyť (sa) — dobiť (sa)* je poukázať na istú rozpornosť v ich lexikografickom spracovaní a kodifikácii v Slovníku slovenského jazyka (SSJ) I (1959, s. 276, 280), ako aj v ostatných kodifikačných príručkách, ktoré priebežne uvedieme, a navrhnúť isté riešenie v ich sémantickom členení a v pravopisnej stránke. Ako sme už v nadpise naznačili, nepôjde iba o analýzu dvojice dokonavých slovies, ale aj ich nedokonavých foriem *dobývať, dobývať sa, dobíjať, dobíjať sa,* resp. *dobývať, dobývať sa,* keďže tieto nedokonavé formy vykazujú do istej miery odlišnú významovú štruktúru ako ich dokonavé varianty. Túto analýzu si vynútila aj jazyková prax, v ktorej sa ako sporný ukazuje pravopis prísudku vo vete *Deti sa lyžicami dobíjali (dobývali) do taniera.* Nejasný pravopis týchto slovies je teda ešte stále predmetom lingvistických úvah i pokusov o vyriešenie nielen pravopisnej stránky týchto slovies, ale aj o vyriešenie ich sémantickej interpretácie a najmä sémantickej delimitácie.

Našu analýzu začneme krátkou rekapituláciou kodifikácie týchto slovies v SSJ I. Sloveso *dobyť* má podľa SSJ I dva významy: 1. zmocniť sa niečoho vojensky, bojom, mocou zabrať niečo *(dobyť pevnosť, hrad, mesto útokom; dobytie Bastily; dobyté pozície);* 2. nadobudnúť, dosiahnuť niečo s veľkým úsilím, získať namáhavou prácou, bojom alebo násilím *(dobyť svet, moc, víťazstvo, slobodu).* K slovesu *dobyť* je prihniezdované zvratné sloveso *dobyť sa* s neutrálnym významom „dostať sa s námahou niekam alebo odniekiaľ" a so zastaraným významom „vynútiť si niečo" (*...dobyl sa termínu svadby*). Nedokonavý variant k slovesu *dobyť* má podobu *dobývať,* ale SSJ I ho hodnotí ako zastarané slovo (asi podľa dokladu z Kalinčiaka). Podľa SSJ I živá je však nedokonavá zvratná podoba *dobývať* sa s významom „snažiť sa vniknúť, natískať sa niekam, vynucovať si prístup, vnikať niekam násilím", napr. *ktosi sa dobýja do domu; rafinovane sa dobýja do priazne Kristy* (Urban). K slovesu *dobývať sa* SSJ I uvádza aj synonymum *dobývať sa* (porov. s. 280), ktoré sa dnes v tomto význame bežne nepoužíva.

Sloveso *dobiť* má podľa SSJ I (porov. s. 276) tri významy, ktoré úzko súvisia so základným slovesom *biť:* 1. prestať biť, skončiť bitie (napr. *hodiny dobili*); 2. veľmi zbiť, ubiť na smrť (napr. *dobiť niekoho do bezvedomia, dobiť niekoho ako hovädo);* 3. zabiť, doraziť (napr. *ranených Tatárov kozáci dobili).* Nedokonavá podoba k slovesu *dobiť* je *dobíjať.* V SSJ I sa pri slovese *dobiť* hniezduje aj zvratná podoba *dobiť sa* s významom „nasilu vojsť, vniknúť niekam" (napr. *sila ľudu sa dobila do sklepu*) a rovnako aj k slovesu *dobíjať* zvratná podoba *dobíjať sa* s tým istým významom „usilovať sa nasilu vojsť, vniknúť niekam" (napr. *ošípané sa dobíjali k válovu; už i do obecnej kasy sa začali dobíjať*).

Ako vidieť, podľa SSJ I význam „nasilu vojsť, vniknúť niekam, resp. usilovať sa nasilu vojsť, vniknúť niekam" možno vyjadriť slovesom *dobyť sa / dobývať sa* i slovesom *dobiť sa / dobíjať sa.* Z pravopisného hľadiska nie je to veľmi vítaná vec najmä pre školské vyučovanie slovenského jazyka, ale ani pre bežnú jazykovú prax, lebo tu môžu vznikať a v skutočnosti aj vznikajú mnohé nedorozumenia. Nazdávame sa, že používateľovi súčasnej spisovnej slovenčiny ťažko vysvetliť tento dvojaký pravopis na základe celkovej sémantiky obidvoch slovies, najmä keď vieme, že základné slovesá *byť* a *biť* nemajú ani jeden spoločný

význam. Takáto kodifikácia nie je preto želateľná ani uspokojujúca. Potvrdzujú to aj ďalšie pokusy odlíšiť slovesá *dobyť (sa) a dobiť (sa)* sémanticky aj pravopisne.

V 4. vyd. Praktickej príručky slovenského pravopisu A. Zaunera (1973) sa na s. 211 uvádzajú slovesá *dobiť sa, dobíjať sa* s exemplifikáciou *dobiť sa do zamknutých dverí, vlci sa dobíjajú do košiara.* Je tu aj odkaz na slovesá *dobyť, dobývať, dobýjať,* ktoré sa exemplifikujú spojeniami *dobyť, dobývať/dobýjať mesto, hrad; dobývať uhlie.* Nespomínajú sa tu však zvratné podoby *dobyť sa, dobýjať sa, dobývať sa,* a tak z toho možno usudzovať, že tieto slovesá podľa A. Zaunera význam „niekam sa nasilu dostať, dostávať, vniknúť, vnikať" nevyjadrujú. Knižka 1000 poučení zo spisovnej slovenčiny (1974, s. 46—47) prináša síce poučenie o významoch slovies *dobyť* aj *dobiť,* ale o ich zvratných podobách sa tu nič nehovorí rovnako ako v Jazykovej poradni II (1960, s. 237—238), z ktorej sa poučenie o týchto slovesách vyberalo. Sémantická a pravopisná stránka slovies *dobyť sa, dobýjať sa, dobiť sa, dobíjať sa* ostáva tu otvorená.

Pri pokuse o definitívne riešenie tejto pravopisnej a sémantickej stránky spomínaných slovies nemožno sa neodvolať na základnú i dôkladnú štúdiu M. Urbančoka *Postavenie predponových slovies s koreňmi by- a bud- v spisovnej slovenčine* (Slovenská reč, 22, 1957, s. 226—247). Na s. 235—241 zoširoka rozoberá etymologicko-sémantické pozadie slovesa *dobyť — dobývať/dobýjať* a analyzuje aj sémantickú konvergenciu tohto slovesa so slovesom *dobiť/dobíjať.* Výklad M. Urbančoka je naozaj prenikavý, lebo sa opiera o bohatý starší aj súčasný jazykový materiál, napriek tomu autor svoju analýzu neuzavrel jednoznačnými odporúčaniami pre kodifikáciu, lebo — ako sám v štúdii konštatuje — v slovenčine ide o ešte neukončený aktuálny proces. Priznáva, že riešiť tieto prípady z hľadiska normy je osobitne ťažké. Na základe čiastočného sémantického zbližovania slovies *dobyť — dobiť* (aspoň vo vedomí viacerých používateľov spisovnej slovenčiny a podľa excerpcie z literatúry) predsa len M. Urbančok predpokladá, že pre normovanie podôb *dobiť sa/dobíjať sa* vo význame „nasilu sa niekam dostať/dostávať" je situácia priaznivá najmä preto, že sa tieto podoby kvantitatívne rozširujú. Rovnakú mienku má aj o jednoznačnom uplatňovaní sa podoby *dobíjať* vo význame „naliehať, dorážať na niekoho". Rozširovanie sféry používania slovesa *dobiť (sa), dobíjať (sa)* vo význame „nasilu sa niekam dostať/dostávať" sa koná na úkor frekvencie slovesa *dobyť (sa), dobýjať (sa),* lebo tento význam podľa M. Urbančoka stráca etymologickú súvislosť so slovesom *byť* a začína sa spájať (aspoň vo vedomí používateľov spisovnej slovenčiny) so základným významom slovesa *biť.* Má to svoj odraz — ako ukazujú doklady z literatúry — aj v pravopise: nedokonavé podoby *dobíjať, dobíjať sa* v súčasnom úze prevažujú.

Napriek tomu, že už v štúdii M. Urbančoka (ešte z roku 1957!) sa do istej miery osvetlila sémantická oscilácia medzi slovesami *dobyť* a *dobiť,* a to najmä medzi ich nedokonavými podobami, a v dôsledku tejto oscilácie aj istý posun v pravopise v prospech podôb s mäkkým *i [dobýjať (sa) → dobíjať (sa)],* ostávajú tu podľa nášho názoru nevyriešené — aspoň vzhľadom na požiadavky kodifikácie a jazykovej praxe — dve otázky: 1. či v príslušnom význame naozaj ide o významovú konvergenciu slovies *dobyť (sa)* a *dobiť (sa),* resp. *dobýjať (sa), dobíjať (sa),* 2. či je pre jazykovú prax únosné, aby sa vyjadrenie jedného významu kodifikovalo dvoma pravopisnými formami (raz s ypsilonom, raz s mäkkým *i*).

Na prvú otázku možno a vlastne treba odpovedať záporne. I napriek tomu, že sloveso *dobyť (sa)/dobývať (sa)* stratilo pôvodnú významovú priehľadnosť a spojitosť so slovesom *byť*, nestratilo svoju vlastnú sémantiku, ktorá sa ani v jednom význame nemôže stotožňovať so sémantikou slovesa *dobiť (sa)/dobíjať (sa)*, resp. so sémantikou slovesa *biť*. Na dôkaz toho stačí sa tu odvolať na tri významy slovesa *dobiť*, ktoré sme uviedli na začiatku článku. Pri slovese *dobiť* ide v podstate o dva základné významy: dokončiť mechanické udieranie (napr. *hodiny dobili* = prestali odbíjať istú hodinu) a spôsobiť ťažké zranenie alebo smrť bitím alebo zbraňou. (Novšie významy slovesa *dobiť*, ktoré SSJ I neuvádza, napr. hovorový význam obsiahnutý v spojení *dobiť batériu, akumulátor* alebo expresívny význam v spojení *dobiť robotu (= ukončiť)* sú v tejto súvislosti irelevantné.) Zvratná podoba *dobiť sa* by potom primárne mala vyjadrovať význam „spôsobiť si ťažké zranenie alebo zabiť sa, resp. spôsobiť si zranenie alebo smrť navzájom", napr. *dobil sa na skalách, dobili sa na smrť*. Z toho ďalej vyplýva, že význam „nasilu vojsť, vniknúť niekam" sloveso *dobiť sa* nemôže vyjadrovať, lebo ho nemá ani základné sloveso *dobiť*. Tento význam môže vyjadriť iba sloveso *dobyť sa*, ktorého základným sémantickým príznakom je „dostať sa, vniknúť niekam násilím, s námahou"; podobný sémantický príznak má aj základné sloveso *dobyť*: zmocniť sa niečoho, nadobudnúť, získať niečo vynaložením istého úsilia.

Inú sémantiku nemôžu mať ani nedokonavé podoby slovesa *dobyť, dobyť sa*, teda podoby *dobývať, dobývať sa*. (Podobu *dobývať (sa)* nechávame bokom, dostatočne o nej písal M. Urbančok v spomínanom článku.) Nazdávame sa, že v jazyku reálne existuje spojenie *dobývať hrad, mesto, pevnosť* (v SSJ I sa tento význam pripisuje iba nedokonavému variantu *dobývať*), v prenesenom zmysle aj spojenie *dobývať ženu, priazeň ženy* vo význame „zmocňovať sa, získavať si". Súhrnne môžeme teda uzavrieť, že aj nedokonavé sloveso *dobývať* má význam „zmocňovať sa niečoho i niekoho, nadobúdať, získavať niečo vynaložením istého úsilia" a že sloveso *dobývať sa* má význam „násilím, s námahou sa dostávať, vnikať niekam". Podľa tejto základnej sémantiky bude treba spracovať obidve podoby aj v normatívnom slovníku.

Napokon ešte ostáva analyzovať sémantiku a pravopis nedokonavých slovies *dobíjať* a *dobíjať sa*, ktoré sú v SSJ I spracované ako nedokonavé varianty dokonavých slovies *dobiť* a *dobiť sa*. Nebudeme sa zaoberať tými významami slovesa *dobíjať*, ktoré sú paralelné a zhodné s významami dokonavého slovesa *dobiť*, a to významom „prestávať biť (o hodinách)" a „dokončovať zabíjanie, dorážať", resp. hovorovým významom, ktorý je obsiahnutý v spojení *dobíjať akumulátor, batériu*, ktorý však SSJ I ešte nezachytáva (podobne ako pri dokonavom slovese *dobiť*), lebo tieto tieto významy nie sú sporné. Zo základnej sémantiky slovesa *dobíjať* sa však istým spôsobom vyníma význam „robiť na niekoho nátlak, dorážať, dobiedzať, dotierať", ktorý sa v SSJ I uvádza ako jeho tretí význam. Podľa nášho názoru ide o prenesený, ale už osamostatnený význam slovesa *dobíjať* vyjadrujúceho dej vykonávaný alebo útočným jazykovým prejavom (napr. opakovanými otázkami, zvolacími vetami a pod.) alebo aj fyzickým napádaním (porov. doklad zo SSJ I, 276: *Vyskočia všakové potvory a budú na teba d o b í j a ť*). Nazdávame sa, že v tomto význame treba sloveso *dobíjať* označiť ako expresívne. Jeho sémantika sa však bezpečne viaže na základnú sémantiku slovesa *biť*. Pravopisný variant s ypsilonom teda neprichádza do úvahy.

Sporné je však v SSJ I prihniezdovanie zvratnej nedokonavej podoby *dobíjať sa* k nezvratnému slovesu *dobíjať* a zvratnej dokonavej podoby *dobiť sa* k nezvratnému slovesu *dobiť*. Obidve zvratné podoby *(dobiť sa, dobíjať sa)* majú totiž podľa SSJ I význam „nasilu vojsť, vniknúť niekam, resp. usilovať sa nasilu vojsť, vniknúť niekam". Táto sémantika je však — ako sme ukázali vyššie — základnou sémantikou slovies *dobyť (sa), dobýjať (sa),* resp. *dobývať sa* (význam „zmocniť sa niečoho vojensky, bojom, mocou zabrať niečo" implikuje aj význam „nasilu vojsť/vchádzať, vniknúť/vnikať, dostať sa/dostávať sa niekam"), a tak jej vyjadrenie formami *dobiť sa* a *dobíjať sa* (s mäkkým *i*) je nielen zbytočnou pravopisnou komplikáciou, ale i dezinformáciou v sémantickej rovine slovies *dobyť (sa), dobýjať (sa)* a *dobiť (sa), dobíjať (sa).* Navrhujeme preto, aby sa na vyjadrenie významu „nasilu sa niekam dostať/dostávať" kodifikovali iba formy s tvrdým *y: dobyť sa, dobýjať sa.*

Súčasné lexikografické spracovanie slovies *dobyť (sa), dobiť (sa)* nevyhnutne treba postaviť na presnom vymedzení ich základnej sémantiky a rešpektovať aj relatívnu významovú samostatnosť ich nedokonavých podôb. Významy týchto slovies treba v slovníkovom spracovaní doplniť podľa súčasného úzu. Na základe presného vymedzenia ich sémantiky je možné spresniť, resp. definitívne upraviť aj ich pravopisnú stránku. Dúfame, že naša analýza prispeje k riešeniu obidvoch stránok týchto slovies: sémantickej i pravopisnej.

F. Kočiš

Holandsko a Nizozemsko. — Názvom *Holandsko* sa podľa Slovníka slovenského jazyka SSJ I (1959, s. 499) označuje štát v západnej Európe. K tomuto názvu sa tu uvádzajú deriváty *Holanďan, Holanďanka, holandský* a *holandsky (po holandsky).* Názov *Holandsko* je aj v 6. zväzku tohto slovníka (s. 271). Tu sa zároveň uvádza aj názov *Holandské kráľovstvo.* Názvom *Holandsko* sa označuje krajina, názvom *Holandské kráľovstvo* štát, ale v hovorovom jazyku sa názov *Holandsko* používa aj na označenie štátu, je to teda jeho kratší variant. V Slovníku cudzích slov od M. Ivanovej-Šalingovej a Z. Maníkovej (1979, s. 360) sa názov *Holandsko* nespomína, hoci sa tu ako samostatné heslá uvádzajú slová *Holanďan, Holanďanka, holandčina, holand, holandit,* ktoré s ním súvisia. Názov *Holandsko* sa však spomína vo výklade pomenovania *holand* (v zátvorkách: podľa krajiny Holandska), *Holanďan* (príslušník germánskeho národa obývajúceho dnešné Holandsko), *holandit* (podľa krajiny Holandska).

V súvislosti s názvom *Holandsko* sa spomína aj názov *Nizozemsko.* Je to preklad holandského názvu *Nederlanden* (porov. napr. aj francúzsky názov *Les Pays Bas).* SSJ I. VI názov *Nizozemsko* neuvádza. Tento názov spolu s názvom *Holandsko* si u nás bližšie všimol J. Ružička (Holandsko a Nizozemsko. In: Jazyková poradňa. 4. Bratislava 1966, s. 34—35). Podľa autora je v slovenčine dnes ustálený názov *Holandsko,* ktorý sa v domácej reči volá *Koninkrijk der Nederlanden,* čo je v presnom preklade *Kráľovstvo nizozemské.* Tento úradný názov je historicky odôvodnený, i keď sa pri pomenúvaní tohto štátu z neho vždy nevychádza. V slovenčine je totiž dnes, píše autor ďalej, ustálený názov *Holandsko,* resp *Holandské kráľovstvo* a odvodené slová *Holanďan, Holanďanka, holandský.* Celá vec však podľa neho nie je taká jednoduchá. Názov *Holandsko* má totiž dva významy. Pomenúva sa ním jednak celý štát, jednak iba jedna jeho provincia. Z hľadiska odbornej terminológie nie je takýto stav najlepší, preto sa v odbornej literatúre takýmto dvojvýznamovým slovám podľa mož-

nosti vyhýbame. Ak ide o názov štátu, v odborných germanistických prácach sa má preto používať názov *Nizozemsko*. Od neho sa odvodzujú slová *nizozemský* a *nizozemčina*. Názov *Holandsko* sa takto uvoľňuje na pomenovanie provincie Nizozemska. Táto diferenciácia však podľa autora nie je v spisovnej slovenčine dostatočne ustálená.

Názov *Nizozemsko* popri *Holandsko* sa spomína aj v Česko-slovenskom slovníku (1979). Tu sa uvádza český názov *Nizozemsko* a popri ňom zriedkavejší výraz *Nizozemí* a k nim slovenské ekvivalenty *Holandsko*, zried. *Nizozemsko*. Podobne k čes. derivátu *Nizozemec* je tu slovenský ekvivalent *Holanďan* a ako zriedkavý je označený derivát *Nizozemec*. K prídavnému menu *nizozemský* je v slovenčine prídavné meno *holandský* a ako zriedkavé aj príd. meno *nizozemský* (s. 274). Názov *Holandsko* ako názov používaný v češtine sa v Česko-slovenskom slovníku vôbec neuvádza, zato sa tu spomína derivát *holandština* so slovenským ekvivalentom *holandčina*, ktorý s ním súvisí (s. 107).

Podľa nášho názoru sa názov *Nizozemsko* a jeho deriváty používajú alebo majú používať inak. Pri výklade o používaní názvu *Nizozemsko*, resp. *Holandsko* a *Nizozemsko* v spisovnej slovenčine si treba najprv objasniť niektoré historické fakty. Podľa Příručného slovníka naučného III (1966, s. 354) názvy *Nizozemsko*, *Království nizozemské*, úradne *Koninkrijk der Nederlanden*, niekdajší neoficiálny názov *Holandsko* označujú štát v západnej Európe. Ďalej sa vo výklade uvádza, že názov *Nizozemí* (tu už podoba s koncovým *-í* nie *-sko*) sa v stredoveku používal pre krajiny položené v okolí dolných tokov riek Rýna, Maasy, Šeldy, zaberajúce územie terajšieho Holandska, Belgicka, severovýchodného Francúzska a Luxemburska. Celé toto územie sa neskôr stalo súčasťou burgundského vojvodstva, Burgundska, a po vymretí burgundského rodu sa stalo dedičstvom Habsburgovcov. Španielske panstvo narážalo postupne na odpor, ktorý vyústil r. 1581 v zriadení nezávislých Spojených provincií nizozemských. Tu sa zároveň uvádza, že v češtine sa na ich označenie ustálil názov *Holandsko*. R. 1975 obsadila tento štát francúzska armáda a bola zriadená Batavská republika (pomenovaná podľa starého kmeňa Batavov, germánskych usadlíkov, ktorí v staroveku obývali toto územie spolu s Frízmi). R. 1806 bola premenovaná na Holandské kráľovstvo. R. 1814 vzniklo zase Spojené kráľovstvo nizozemské, do ktorého patrilo aj Belgicko, ale r. 1830 sa Belgicko osamostatnilo.

V spisovnej slovenčine sa názov *Nizozemsko* používa na označenie územia, ktoré sa kedysi skladalo z dnešného Holanska, Belgicka, Luxemburska a časti severovýchodného Francúzska. Neskôr provincie na území dnešného Holandska sa odtrhli od španielskeho panstva a utvorili samostatný štát Spojené provincie nizozemské. Aj v tomto prípade na označenie krajiny a aj štátu (popri oficiálnom názve štátu) je na mieste názov *Nizozemsko*. O Nizozemsku môžeme hovoriť aj v prípade existencie tzv. Spojeného kráľovstva nizozemského v r. 1814—1830, do ktorého patrilo aj Belgicko. Ako vidieť, názov *Nizozemsko* sa používa na označenie troch rozdielne veľkých území: 1. Holandska, Belgicka, Luxemburska a časti severovýchodného Francúzska, 2. Holandska v minulosti v istom čase, 3. Holandska a Belgicka. Na označenie štátu, ktorého základom sa stala provincia Holland, dnes bežne používame názov *Holandsko* a voľnejšie, ak nám nejde o úplnú presnosť, ho používame na označenie tohto štátu od jeho vzniku. Názov *Holandsko* sa na označenie spomínanej provincie v spisovnej slovenčine nepoužíva. Používa sa iba pôvodný názov *Holland* a tento názov sa používa aj v názve ďalšej provincie *Zuid Holland* (porov. napr. Krajiny sveta, 1978, s. 248)

a *Noord Holland*, príp. v slovenských názvoch *Severný Holland* a *Južný Holland* (porov. Malá encyklopédia zemepisu sveta, 1976, s. 180). S týmto používaním názvov *Nizozemsko* a *Holandsko* súvisí aj používanie príslušných derivátov.

Z nášho výkladu vyplýva, že na označenie krajiny v západnej Európe sa bežne používa názov *Holandsko*. Ekvivalentom oficiálneho názvu štátu *Koninkrijk der Nederlanden* je v slovenčine názov *Holandské kráľovstvo* (porov. Zoznam štátov a krajín sveta, 1974, s. 6 alebo spomínané zemepisné príručky). V hovorovom jazyku sa na označenie štátu používa aj názov krajiny *Holandsko*. Názov *Nizozemsko* nie je v spisovnej slovenčine zriedkavý synonymný názov, ale je to historický názov, ktorý sa používa na označenie rozdielnych území podľa historického vývinu. V zhode s nimi sa používajú príslušné deriváty.

L. Dvonč

Index 49 611

SLOVENSKÁ REČ, časopis pre výskum slovenského jazyka. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra Slovenskej akadémie vied. Ročník 50, 1985, číslo 1. Vydáva VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Technická redaktorka S. Číčelová. Vychádza šesť ráz za rok. Ročné predplatné Kčs 48,—, jednotlivé číslo Kčs 8,—. Rozširuje poštová novinová služba. Objednávky a predplatné prijíma PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, 813 81 Bratislava, Gottwaldovo nám. 6/VII. Možno objednať aj na každom poštovom úrade alebo u doručovateľa. Vytlačili Tlačiarne Slovenského národného povstania, n. p., Martin. Registračná značka F 7089.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Leningradská 11, Bratislava, Czechoslovakia Distributed in West Germany and West Berlin by KUBON UND SAGNER, D-8000 München 34, Postfach 68, Bundesrepublik Deutschland. For all other countries, distribution rights are held by JOHN BENJAMINS, N. V., Periodical Trade, Amsteldijk 44, Amsterdam Netherlands.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1985.
Kčs 8,—.